

Державний вищий навчальний заклад
“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра етнології і археології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: «**Діяльність релігійних громад на Прикарпатті в 1944–1991 рр.
(на прикладі Богородчанського району Івано-Франківської області)**»

Виконав: студент VI курсу, групи СОІз-М2
Спеціальності 014 “Середня освіта (Історія)”

Мельниченко В.Ю.

Керівник: к.і.н., доц. Боян-Гладка С.П.

Рецензент: д.і.н., проф. Кугутяк М.В.

Івано-Франківськ – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	
1.1. Джерельна база.....	10
1.2. Історіографія проблеми.....	13
РОЗДІЛ II. СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ.....	
	20
РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ: ДУХОВЕНСТВО І ВІРУЮЧІ В УКРАЇНІ У МЕЖАХ БОГОРОДЧАНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
3.1. Стан релігійності населення та її прояви.....	30
3.2. Православні, греко-католицькі та протестантські громади: соціально- демографічні, культурно-освітні характеристики.....	37
3.3. Форми і методи атеїстичної пропаганди та виховання у радянському суспільстві.....	45
РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	
	50
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66
ДОДАТКИ.....	79

АНОТАЦІЯ

На основі джерел, історіографічної літератури та польових опитувань автора досліджено проблему релігійних громад на Прикарпатті в радянський період. Простежено становище Української Греко-католицької Церкви (УГКЦ), православної, римо-католицької церков та протестантських організацій впродовж 1944 – 1991 рр. краю. Досліджено також систему контролю релігійних громад радянськими органами влади в Україні загалом і на досліджуваній території зокрема.

Прослідковано стан релігійності населення в радянські часи на території Прикарпаття. Проаналізовано форми і методи атеїстичної пропаганди та виховання у радянському суспільстві через освітній процес в населених пунктах Богородчанського району. Вивчено особливості методики викладання релігійних громад на уроках історії України впродовж педагогічної практики в Старунському ліцеї Богородчанського району Івано-Франківської області. Проаналізовано методологічні підходи до вивчення теми діяльності релігійних громад в українській школі на прикладі 11 класу Старунського ліцею. З'ясовано, що релігійні громади, а саме церква є основним фундаментом духовності, національної свідомості українського народу.

Ключові слова: релігійні громади, УГКЦ, РПЦ, римо-католицька церква, релігійні конфесії, протестантські організації.

ВСТУП

Актуальність дослідження роботи. Реалії сьогодення свідчать про зростання впливу релігії на суспільні відносини і життя людини. Традиційні релігії не тільки збереглися, а й отримали визнання більшості сучасних держав. Поряд із ними виникли й розвиваються нові релігійні течії, напрями, на основі яких створюються релігійні організації. У різні часи релігійні об'єднання, виступаючи інституційними формами виразу релігії, створювались і функціонували передусім заради задоволення релігійних потреб людства. Роль релігії та церкви у житті суспільства завжди перебувала й, очевидно, перебуватиме в полі зору вчених різних галузей знань. Тому питання і виклики релігійних відносин середини 1944 – 1991 рр. залишаються в центрі уваги вітчизняних дослідників крізь призму минулого українського суспільства та історію релігійного життя на загальноукраїнському та регіональному щаблях. У часи незалежності України виникає необхідність вивчити нелегке становище церкви та діяльність певних релігійних громад на Прикарпатті, як одного із важливих центрів духовного життя українців.

Не дивлячись на численні дослідження з питань діяльності релігійних громад, доцільно звернути увагу на те, що Прикарпаття як одне з найбільших за територією історичних регіонів Західної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського прикладу. Воно мало складну та суперечливу динаміку формування релігійної мережі, а релігійні громади перебували під пильним контролем партійних органів аж до часу проголошення незалежності України. Спеціального дослідження з цієї проблеми не існує, а фрагментарні розвідки потребують узагальнення. Наукове осмислення історичного досвіду становища релігійних громад Прикарпаття на прикладі Богородчанського району протягом 1944 – 1991 рр. у державній політиці і соціокультурному просторі повоєнного часу робить комплексний аналіз регіонального виміру теми магістерського дослідження актуальним.

Об'єкт дослідження магістерської роботи є діяльність релігійних громад на Прикарпатті в 1944 – 1991 рр., на прикладі Богородчанського району Івано-Франківської області.

Предмет дослідження – особливості діяльності релігійних громад Прикарпаття в умовах антирелігійної політики у контексті трансформації державної політики й ідеологічних маркерів соціокультурного простору радянської України.

Мета магістерської роботи полягає у вивченні та аналізі становища релігійних громад і вірян на Прикарпатті в 1944 –1991 рр. через кризь призму еволюції партійно-державної політики і радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій в епоху пізнього сталінізму, хрущовської відлиги, брежневського застою та горбачовської перебудови.

Розкриваючи мету даної роботи виникає необхідність у вирішенні наступних завдань:

- вивчити джерела та історіографічну базу дослідження;
- розкрити систему контролю за діяльністю релігійних громад в радянській Україні у повоєнний період на прикладі Станіславської області;
- проаналізувати державну антирелігійну політику на Прикарпатті у 1944–1991 рр.;
- охарактеризувати стан релігійності населення Прикарпаття на прикладі Богородчанського району;
- вивчити соціально-демографічні, вікові, культурно-освітні характеристики релігійних організацій Прикарпаття;
- дослідити внутрішні процеси й характеристики православних, греко-католицьких і протестантських громад Богородчанського району Івано-Франківської області у досліджуваний період;
- виявити основні форми і методи формування атеїстичних соціокультурних цінностей, механізми їх культивування та впровадження на регіональному рівні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1944 – 1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена відновленням навесні 1944 р. радянської влади на території Станіславської області. У цей час розпочався наступ на релігійні громади – ліквідація української греко-католицької церкви, маргіналізація, а потім нищення і переслідування традиційних неправославних конфесій (католицизму, протестантських громад). Верхня межа, 1991 р., обумовлена прийняттям незалежності України. Саме цей період характеризується виникненням великої кількості релігійних організацій як на території всієї України, так і Прикарпаття.

Географічні межі роботи охоплюють територію Прикарпаття, а саме Богородчанський район Івано-Франківської (Станіславської) області відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду. Використання в тексті дослідження умовної історичної назви «Прикарпаття» мотивується його поширеним уживанням у розмовній лексиці. Разом з тим уточнимо, що в 1962 р. відбулися зміни у перейменуванні Станіславської області на Івано-Франківську у зв'язку з перейменуванням обласного центру м. Станіслава на м. Івано-Франківськ.

Методологічною основою дослідження є визнані принципи історизму, об'єктивності, критичного аналізу, системності всебічності, наступності. Одним з визначальних є принцип історизму, згідно з яким історичні явища пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. За допомогою методу критичного аналізу був вивчений значний обсяг історіографічних джерел, їх репрезентативність. У роботі було також застосовано принцип об'єктивності, системності, всебічності, наступності дозволили підійти до розгляду предмета дослідження комплексно, охопивши визначені аспекти взаємовідносин партійно-державних органів і релігійних організацій, духовенства, громадян поза церквою. Принцип психологічного детермінізму дозволив у процесі вивчення соціальної поведінки вірян простежити об'єктивну зумовленість певних проявів людської психіки і поведінки. Зокрема, ми через документальні свідчення та матеріали проведених усних

опитувань виявили мотиви поведінки вірян, таємного здійснення церковних обрядів, постійний пошук можливостей задовольняти власні релігійні потреби в умовах атеїстичної держави. Моделі поведінки людей часто формувалися під впливом страху невідповідності форматам радянської ідеології. Було використано низку дослідницьких методів – загальнонаукові: критичного аналізу, синтезу, індуктивний і дедуктивний; спеціально-історичні: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, метод інтерв'ю. Останній дозволив не тільки розширити джерельну базу, але й отримати оригінальні свідчення сучасників епохи. На основі опитування було доведено або спростовано окремі усталені твердження, висновки тощо.

У результаті проведеного дослідження отримано такі результати, що визначають його **наукову новизну**:

Уперше:

- проаналізовано діяльність релігійних організацій на території Богородчанського району Івано-Франківської області 1944–1991 років;

- до наукового обігу введено записи польових досліджень автора.

Удосконалено:

- особливості формування релігійних організацій на території України протягом 1944–1991 років;

- вивчення специфіки утворення та функціонування релігійних громад Прикарпаття.

Подальшого розвитку отримали:

- твердження, що в Івано-Франківській області, як і загалом у Радянському Союзі, здійснювалося тотальне витіснення релігії з усіх сфер суспільного життя. Основні удари по релігійних організаціях області були здійснені в перші післявоєнні роки, коли була ліквідована УГКЦ й значно скоротилася кількість римо-католицьких храмів;

- висновок про те, що атеїстична робота, яка реалізовувалася в області, часто відзначалася забюрократизованістю, формалізмом, адмініструванням і

агресивною риторикою; загалом вона виявлялася неефективною, такою, що призводила до її несприйняття в суспільстві, передусім у середовищі селян, котрі становили більшу частину населення області.

Теоретичне значення одержаних результатів. Результати роботи можуть бути використані при підготовці курсових, дипломних, дисертаційних, наукових робіт на релігійну проблематику.

Практичне значення отриманих результатів. Дані, отримані під час проведення дослідження, можуть стати основою для подальших узагальнень та аналізу теоретичних відомостей щодо діяльності релігійних організацій Прикарпаття. Представлений матеріал може використовуватися при підготовці теоретичних і практичних робіт з теми діяльність релігійних громад.

Структура даної магістерської роботи містить у собі вступну частину, головні чотири розділи та три підрозділи, висновки, список використаних джерел. Загальний об'єм роботи складає 86 сторінок.

РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база

Комплексне дослідження державно-церковних, міжрелігійних та міжконфесійних відносин на Прикарпатті є актуальним з огляду на низку обставин, зумовлених прагненням до національно-духовного відродження, помітним зростанням інтересу до релігії та церкви зокрема. Варто відзначити тривалий процес їх відродження, місце і роль у духовному та суспільно-політичному житті суспільства.

Вартує зосередити увагу на джерельній базі дослідження. Можна виділити наступні групи джерел: архівні документи, матеріали, опубліковані у збірниках і в додатках до окремих наукових студій, церковні і світські періодичні видання, законодавчі акти та історико-статистичні праці, авторські матеріали опитування й інтерв'ю з віруючими і священнослужителями.

Значну основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали. Це – документи Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО).

Важливим джерелом вивчення й аналізу ситуації напередодні “возз'єднання” УГКЦ з РПЦ стали матеріали фонду Греко-католицької митрополичої консисторії [15].

З архівних джерел, опрацьованих нами у ДАІФО, особливу увагу привернули матеріали з фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ (Ф. Р-388. Оп. 1, 2) та уповноваженого у справах релігійних культів (Ф. Р-389. Оп. 1, 2) у Станіславській (Івано-Франківській) області. Крім того, опрацьовано окремі справи з фонду виконкому обласної Ради (Ф. Р-295), обкому партії (Ф. П-1), та Богородчанського району (Ф.-759. Оп.2;), які дозволили відтворити цілісну картину релігійних об'єднань на теренах Прикарпаття [1–7].

Документи фонду Міністерства освіти УРСР (ф. 166) уможливили спробу простежити формування взаємодії закладів освіти всіх рівнів з партійно-державними органами у справі атеїстичного виховання та антирелігійної пропаганди серед населення областей. Аналіз річних навчальних планів та звітів про роботу вищих, середніх та початкових навчальних закладів дозволяє стверджувати, що галузь освіти в цілому і вчительство зокрема у досліджуваній період були перетворені на своєрідний зручний рупор антирелігійної пропаганди, вмонтований у систему радянських ідеалів.

Виявлені і залучені до написання тексту документи і матеріали дають можливість аргументовано обстоювати позицію автора і формувати обґрунтовані теоретичні положення, узагальнення і висновки.

Значну кількість джерел із досліджуваної тематики опубліковано у спеціальних збірниках матеріалів партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, постанов і циркулярів центральних органів Комуністичної партії. Важливим джерельним комплексом є законодавчі акти державної влади стосовно релігії й церкви, матеріали Ради у справах релігій при РМ СРСР, у першу чергу – доповіді голови Ради на щорічних всесоюзних нарадах її уповноважених [14; 16].

До основних джерел досліджуваної тематики слід віднести також документи, опубліковані в спеціальних збірниках матеріалів і документів, зокрема: “Нова зоря”, “Войовничий атеїст”, “Українські щоденні вісті” [26 – 28]. Незважаючи на явно ворожий щодо УГКЦ характер, вони містять і певну конкретно-історичну інформацію, яка не втратила актуальності й нині.

Особливу увагу тогочасна періодика надавала висвітленню атеїстичної роботи серед населення з огляду на постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Згідно з цими постановами боротьба з релігійними забобонами трактувалася як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти

релігійного. Партійні комітети повинні були розгорнути атеїстичну пропаганду серед населення. Тому республіканські та місцеві газети широко висвітлювали практику агітаційно-пропагандистської антирелігійної роботи партійних організацій, систематично публікували статті й консультації з атеїстичної тематики на допомогу агітаторам і пропагандистам.

Особливу цінність для дипломної роботи становлять авторські польові дослідження, проведені в населених пунктах Богородчанського району Івано-Франківської області протягом осені 2020 – 2021 рр. [8–12]. У результаті було з'ясовано вплив державної політики в галузі релігії на індивідуальному рівні. Було проведено опитування священнослужителів та віруючих різних конфесійних громад.

Джерельну базу роботи також збагатили опубліковані матеріали в тогочасних періодичних виданнях релігійного та світського характеру, таких як “Нова зоря”, “Прикарпатська правда”, “Вільна Україна”, “Християнський вісник”, “Вірую”, “Визвольний шлях” та ін. [13–25].

Інформація з історії релігії, переважно загального та статистичного характеру, отримана автором через мережу Інтернет на церковних сайтах. Крім того, використано матеріали зі звітних та статистичних праць, які містять цінні відомості про функціонування релігійних громад і храмів краю.

Таким чином, репрезентована джерельна база роботи дозволила об'єктивно і досить повно розкрити тему дослідження та вирішити поставлені завдання. Проведена науково-пошукова робота полягала у зібранні інформації, що зберігається у архівних фондах. Комплексне використання джерельної бази сприяло досягненню поставленої мети – об'єктивному, цілісному й ґрунтовному аналізу становища релігійних громад на Прикарпатті.

1.2. Історіографія проблеми

Важливе місце в історії України ХХ ст. займають релігійні організації, їх діяльність та значення. Найбільшого загострення вони зазнали в період перебування України у складі УРСР, коли радянська державна політика скеровувалася на формування комуністично-атеїстичного суспільства, у якому не залишалося місця для релігії. Репресивний характер у ставленні органів державної влади до релігії вплинув на усі конфесії, які функціонували в СРСР, але особливо негативне ставлення у комуністичній владі було щодо УГКЦ та протестантських громад. Проблемі їх діяльності у досліджуваній період присвячено багато наукових праць. Проте у більшості робіт основна увага дослідників спрямована на дослідження особливостей служіння католицького духовенства і життя та діяльність вірян, а зміни в політиці радянської влади щодо Церкви, аналізуються лише частково.

Історіографічний доробок з даної проблематики досить значний. Під різним кутом зору нею займалися дослідники радянської доби, а також зарубіжні та сучасні вітчизняні науковці.

Напрацювання фахівців даного наукового напрямку умовно можна поділити на три групи: 1) радянську; 2) зарубіжну; 3) сучасну вітчизняну. Кожна з них висвітлює такі конкретні аспекти, як політика радянської влади у сфері релігії; забезпечення свободи совісті; історія конфесійної життєдіяльності на теренах Прикарпаття.

Праці радянських науковців несли відбиток тогочасного офіційного негативного ставлення до релігії, а церква визнавалася реакційним, антинародним інститутом. Радянські автори нав'язували думку про те, що церква та інші конфесії – це негативне явище минулого, для якого немає місця в комуністичному суспільстві, оскільки вона завжди була на боці “феодално-буржуазної влади” й допомагала “гнобити робітничо-селянський клас”. Відповідно окремі аспекти цих відносин замовчувались або грубо фальсифікувались [55, 65].

Дослідженню конфесійних груп належить місце протестантських організацій. Свою позицію щодо діяльності свідків Єгови висвітлив К. Бережко, який вважав їх відсталою сектою [46, с. 255-256]. Не керуючись засадами протестантизму, навіть не розуміючи причин появи сект як опозиції до «навернених» православної церкви, автор підтвердив, що його визначення «відсталості» старообрядництва Віруючі вказують, що не допускали» [46, с. 256]. Зрозуміло, що таке твердження є абсурдним і жодним чином не може служити доказом беззастережного віднесення протестантів до досить розгалуженого релігійного руху, до одного з напрямків православного сектантства.

Радянська історіографія з окремих аспектів дослідження, зокрема державно-правових відносин та забезпечення свободи совісті, представлена працями А.Бабія, А.Бєлова, І.Бражника, Л.Великовича, В.Гараджі, Ю.Гірмана, І.Єрмакова, А.Єришева, В.Куроєдова, І.Миговича, А.Москаленка, П.Петлякова, Ю.Поліщука, І.Пугача, М.Решетникова, В.Тимофєєва, І.Цамеряна, М.Шахновича, А.Шиша та ін. [37; 56; 75]. Їхні праці, незважаючи на ідеологічну заангажованість, представляють значну цінність, оскільки є фактологічно насиченими. Водночас значний масив літератури на релігійну тематику радянської доби становили науково-популярні та публіцистичні видання, що мали суто негативне антирелігійне спрямування й виконувались як соціальне замовлення.

Одна з перших фундаментальних праць, присвячених релігійному життю України кінця 80-х – поч. 90-х років ХХ століття монографія «Релігія у її суспільній та особистісній функціональності. Г. М. Кулагіна–Стадніченко» [51]. Її автор здатний висвітлити низку важливих питань, які висвітлюють стан релігійної мережі та визначає провідні тенденції релігійно-інституційних процесів у контексті політичної системи України. Також дослідник звернув увагу на особливості політико-правових засад релігійних організацій і церков, зокрема на поділ українського православ'я в цей період.

Багато науковців у своїх дисертаціях висвітлювали статус церкви через принцип свободи совісті. До них належать роботи В. Піддубної зокрема «Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин» [68], в якому право на свободу совісті розглядається як комплексне суб'єктивне право, включаючи право на об'єднання в релігійні організації та свободу совісті. Їх діяльність, свобода совісті як запорука самостійного функціонування релігійних організацій. Крім того, науковець запропонував розділити статус церков та релігійних організацій в Україні на великі історичні та традиційні церкви, нові церкви та нетрадиційні релігійні групи.

Інші вчені В. Бондаренко, А. Колодний у науковому збірнику «Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Науковий збірник» [21] проаналізували та детально дослідили конституційне право людини на свободу світогляду та релігії. Вони запропонували внести зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з метою покращення роботи суддів при вирішенні справ, що виникають із захисту та відстоювання інтересів релігійних організацій.

Релігійні організації як складові механізму реалізації конституційного права людини на свободу світогляду та релігії в Україні, як елемент інституту громадянського суспільства в державі, що розкриває зміст засад українського законодавства про свободу віросповідання, їх роль у формуванні організаційно-правових форм В. Берченко у дисертації «Конституційні засади громадянського суспільства в Україні» [39]. Крім того, вчений висвітлив види та особливості статусу релігійних організацій в Україні таким чином, що було доведено, що свобода віросповідання безпосередньо залежить від державно-церковних відносин.

У праці С. Продивус «Політизація релігії в Україні: християнський контекст» [67] розглянута церковно-релігійна ситуація та правове забезпечення свободи совісті, релігії та діяльності релігійної організації у зазначений період радянського періоду України. Приділено увагу принципу відокремленості церкви від держави як конституційному принципу свободи

совісті та релігії, детально досліджено організаційно-правовий механізм забезпечення реалізації цього права.

Інша частина опрацьованої в межах магістерської роботи літератури стосується історичних подій з життя Івано-Франківської області. Так В. Грабовецький, І. Закутинська, Р. Сливка у своїх працях зробили спробу дослідити та систематизувати історичний шлях Івано-Франківської області, зокрема й щодо діяльності релігійних громад у різні періоди. І. Закутинською було проведено дисертаційне дослідження з приводу визначення меж приміської зони Івано-Франківська, вона наголошує на доцільності використання в умовах рівнинного положення міста в потребах вивчення субурбанізації ідеальну концентричну модель 20-км приміської зони, та розділити її на 5-км, 10-км, 15-км, 20-км підзони. Це дасть змогу прослідкувати відцентрову зміну та територіальну диференціацію параметрів соціально-економічного розвитку населених пунктів, прилеглих до міста. Автор виділяє головний напрям субурбанізації - південно-східний, інші – другорядні. Вони зумовлюють зіркоподібну форму приміської зони Івано-Франківська, що відображає ефект поширення субурбанізації вздовж транспортних коридорів у вигляді променів [75].

Велику увагу проблематиці дослідження приділили зарубіжні українські дослідники зі США, Канади, Великобританії, Франції, Австралії, Німеччини, зокрема, А.Глібович, П.Ісаїв, В.Кудрик, В.Липинський, Г.Лужицький, В.Михайлюк, С.Мудрий, Ю.Мулик-Луцик, С.Пелікан, А.Сапеляк, Ю.Федорів та ін. Потрібно відзначити досить аргументовані, об'єктивні і зважені оцінки Б.Боцюрківа, І.Власовського, І.Гриньоха, І.Нагаєвського та ін. Частина з них була священнослужителями, активними учасниками суспільно-політичного життя. Водночас слід зазначити, що конфесійна та політична зорієнтованість окремих авторів завадила їм об'єктивно висвітлити проблеми політики радянської влади у сфері релігій і міжконфесійних відносин.

Власні концептуальні підходи характерні для праць російських церковних і світських авторів: М.Одинцова, В.Ципіна, Д.Поспеловського,

М.Шкаровського та ін. [76; 81]. У них міститься не лише різноманітний емпіричний матеріал, а й оригінальні аналітичні фрагменти стосовно політики радянської влади у сфері релігії. Праці російських авторів часто вирізняються “державницькими” підходами, обстоюванням особливого місця однієї конфесії – Російської православної церкви.

Сучасні українські історики, релігієзнавці, філософи (одні – в контексті досліджуваних ними історичних тем і проблем, інші – більш докладно) зробили значний внесок у дослідження політики радянської влади у сфері релігії та конфесійних трансформацій в умовах радянського тоталітарного режиму. З окремих питань окресленої проблеми слід відзначити праці О.Бажана, Н.Белікової, В.Бондаренка, В.Войналовича, Ю.Вільхового, О.Волинець, Ю.Волошина, С.Головащенко, С.Горбача, М.Жукалюка, В.Єленського, В.Іванишина, Ж.Каталонської, А.Киридон, А.Колодного, О.Лисенка, В.Любашенко, В.Марчука, І.Меркатуна, О.Назаркіної, І.Опрі, В.Пащенко, Н.Стоколос, С.Ткача, О.Уткіна, І.Хоми, О.Шуби, С.Яремчука, П.Яроцького та ін. [57; 83; 109; 110].

Із зарубіжних дослідників, які займалися вивченням державно-церковних відносин та життя окремих конфесій, слід відзначити праці С.Блонда, М.Бордо, Е.Валівандера, В.Гутне, О.Домбровського, С.Лівена, Г.Стехля, Г.Чернера, Л.Шендеровського, Я.Шиманського та ін. [78; 94].

Серед праць комплексного характеру ХХІ ст. слід виділити 10-томну колективну працю “Історія релігій в Україні”, підготовлену колективом відділу релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України на чолі з доктором філософських наук професором А.Колодним [71].

Окремі аспекти проблеми актуалізовані в наукових дослідженнях та монографіях Н.Белікової, Ю.Вільхового, О.Волинець, С.Жилука, О.Лисенка, В.Марчука, О.Назаркіної, Н.Стоколос, І. Андрухів та ін. [30-34; 79-80].

На сьогодні все більшу зацікавленість виявляють науковці до дослідження релігійного життя окремих колишніх регіонів УРСР та єпархій.

У цьому аспекті слід відзначити праці В.Кметя, С.Кривенка, С.Папа, В.Рожка, Я.Стецького, О.Сотника, С.Яремчука.

Дослідження релігійно-церковної тематики в радянський час на Прикарпатті були актуалізовані на початку 60-х рр., коли влада стала проводити значні антирелігійні акції. У наступні десятиліття публікації з цієї проблематики виходили у вигляді статей у періодичній пресі, методичних рекомендацій товариства “Знання”, окремих брошурах і монографіях А.Шиша, І.Пугача, С.Возняка. Їх праці загалом мають публіцистично-полемічний характер, окремі факти та явища вириваються із загального контексту подій та інтерпретуються в тогочасному пропагандистському дусі.

Із наукових досліджень початку ХХІ слід відзначити публікації прикарпатських науковців і краєзнавців П.Арсенича, В.Грабовецького, М.Кугутяка, І. Андрухів, М.Вуянко, Р.Делятинського, І.Драбчука, Я.Заборовського, О.Єгрешія, І.Луцького, В.Марчука, І.Пилипіва, В.Полека, які в основному присвячені історії УГКЦ, монастирям та окремим персоналіям [26; 56; 76; 69; 83; 72].

Водночас огляд вітчизняної та зарубіжної літератури за темою дипломної роботи показує, що, незважаючи на значну кількість історіографічної літератури, малодослідженими залишається цілий комплекс проблем, які постали перед автором щоб з’ясувати стан наукового вивчення діяльності релігійних громад в Україні загалом, та, зокрема, Прикарпаття 1944-1991 рр., визначити основні історіографічні періоди, етапи дослідження та притаманні їм проблеми та концепції, проаналізувати історіографічний процес дослідження, існуючі теоретичні підходи в історіографії та методологічні принципи дослідження. У радянській історіографії ми не знайшли жодних історіографічних праць за темою нашого дослідження, але у вітчизняній історичній науці спостерігається значне зацікавлення релігійними аспектами функціонування місцевих громад.

Отже, сьогодні в історичній науці відсутні спеціальні дослідження, присвячені історіографії теми, що розглядається, на матеріалах Івано-

Франківського регіону. Внаслідок зазначених факторів новизна представленої роботи визначається недостатнім ступенем розробки зазначеної тематики в історіографічному форматі.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз показав, що найбільш значущі дослідження, що стосуються діяльності релігійних організацій на території України були створені за останні три десятиліття – у тому числі праці таких істориків як: Д. Вовк, К. Андреев, Г. Кулагін–Стадніченко, В. Докаш, А. Білоус та інших.

Незважаючи на невинну актуальність проблематики, пов'язану з історією формування та діяльністю релігійних організацій на території України та наявність безлічі наукових праць, присвячених різним аспектам цієї тематики, істориками досі не вирішено питання про роль і місце релігійних громад. Для дослідження проблеми була залучена значна кількість архівних матеріалів, багато з яких уперше введено в науковий обіг. Крім того, широко використані опубліковані джерела, що дозволило повною мірою розкрити тему дослідження та в деякій мірі вирішити наукову проблему.

РОЗДІЛ II. СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ

Одним із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства в різні історичні періоди були релігійні громади, зокрема церква, яка виконувала роль домінуючого духовного чинника. Усвідомлюючи її вагомий вплив та авторитет серед релігійного населення, партійно-державна влада в різні історичні періоди не лише пильно контролювала її діяльність, але й застосовувала різні способи для її знищення. Упродовж ХХ ст., як церква так і всі релігійні секти опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Однак найбільш нещадних руйнувань релігійні громади, зазнали за часів радянської влади, як антипод комуністичної ідеології.

В основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом. Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки священнослужителів. У 1944–1980-х рр. в українських землях радянська влада здійснювала відкритий «силовий» тиск на Церкву, що супроводжувався не лише ліквідацією релігійних громад, але й руйнацією культових споруд, засудженням духівництва та віруючих.

Середина 40-х років ХХ ст. позначилася кардинальною зміною курсу сталінського режиму в церковній політиці. Його здійснення в Україні мало свої особливості й відмінності, зумовлені низкою обставин, а також істотними змінами, що відбулися в релігійному житті. Мова йде, передусім, про зростання релігійності населення, збільшення кількості вірян.

Не менш вагомим значення набувало питання зміцнення зовнішньополітичних позицій Радянського Союзу на міжнародній арені та у зв'язку з цим «залучення у союзники християнської громадськості Заходу у

«холодній війні» проти США», – зазначав дослідник О. Тригуб [105, с. 56]. Він зауважував, що в 1940-х рр. авторитет РПЦ був у край потрібний радянському керівництву, аби ієрархи РПЦ й інші церковні діячі «приймали сторону своєї держави і уряду».

У середині 1940-х рр. об'єктивно поставала потреба створення у системі державних органів контролю за релігійним життям, нових інституцій з урахуванням повоєнних реалій. Такою установою стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР (РСРПЦ).

Так, відбувалося переведення у православну віру католицьких громад на Прикарпатті, ліквідації чернечих об'єднань цей процес здійснювався за допомогою силових методів.

Певну роль у переході греко-католицьких громад у православну віру відіграло й те, що священники, які під тиском обставин перейшли в РПЦ, продовжували проводити богослужіння та надавали релігійні послуги за греко-католицьким обрядом. Про це свідчать доповідні за результатами вибіркового перевірок обласного уповноваженого та інспекторів із центральних апаратів Рада у справах Російської Православної Церкви (РСРПЦ), які відвідували область.

Базою для створення РСРПЦ став 4-й відділ III управління боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, який очолював полковник, а з 1945 р. генералмайор Георгій Карпов. Він же й очолив новостворену Раду у справах РПЦ. Уповноваженим РСРПЦ при РНК УРСР спочатку був П. Ходченко, а з 1952 р. його змінив Г. Корчовий. Також діяльність названих посадовців у 1943–1945 рр. контролював перший заступник голови Ради Народних Комісарів В. Молотов. Саме він розглядав представлені Г. Карповим доповіді, листи та підсумкові звіти. Рішення приймалися, як правило, під час особистих зустрічей керівництва [58]. При цьому, як вважають дослідники, вирішення ключових проблем державної релігійної політики, Й. Сталін залишав за собою. Створення цієї інституції було спробою держави своєрідно

перерозподілити функції в антирелігійній політиці. Органи державної безпеки мали припинити відкриті репресії і відійти у «тінь», передавши значний обсяг контролю і нагляду за церковниками уповноваженим РСРПЦ і створеній у травні 1944 р. РСРК. Таємна директива НКДБ СРСР від 7 липня 1945 р. застерігала оперативних співробітників суворо дотримуватися розмежування «сфер оперативних інтересів з уповноваженими РСРПЦ і РСРК [68, с.65].

Про порядок здійснення контролю за діяльністю православних громад, вимоги щодо останніх йшлося в інструктивному листі голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 року № 207. Так, згідно з документом дозвіл на проведення зібрань вірян не видавався до кінцевого рішення, схваленого вищим керівництвом СРСР. Функціонування релігійної громади оголошувалося неможливим без наявності культового приміщення. У випадках, коли таке приміщення буде виділене після кінцевого рішення про відкриття церкви, воно передається вірянам по договору в безкоштовне і безстрокове користування, але на правах оренди. Купувати у власність будь-яке майно релігійним організаціям не дозволялося, тому що згідно з законом вони не вважалися юридичними особами. Важливою приміткою у даному документі, яка засвідчує збереження тиску з боку держави, є те, що духовенство і віряни не могли бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах РПЦ, а також з детальними мотивами негативних висновків у випадках відхилення тих чи інших рішень уповноваженого стосовно конфліктних чи неврегульованих релігійних питань [70, с. 118].

У серпні 1945 р. Рада у справах РПЦ розіслала уповноваженим Ради на місцях новий варіант «Інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених Ради». У ній більш детально перераховувалися структурні складники й аспекти, які повинні бути відображені уповноваженими в їхніх інформаційних звітах. Так, уповноваженим за кожний звітний період належало надавати детальні відомості про клопотання щодо відкриття церков

і молитовних будинків. Цей пункт звіту також мав містити інформацію про ініціаторів клопотання, їх кількість, освітні й вікові характеристики.

Окрім того, у доповіді мали висвітлюватися життя монастирів, характеристика роботи єпархіальних управлінь, благочинних, духовних училищ та православних братств. Як обов'язкові елементи звіту передбачалися додатки – 4 таблиці зі статистичними даними. У 1-й таблиці повинні бути відомості про динаміку змін кількості православних церков, молитовних будинків і монастирів (кількість тих, які діють, виявлених і закритих церков і монастирів); у 2-й – зміни у складі і русі православного духовенства; у 3-й передбачалося облікувати кількість порушених клопотань про відкриття церков і молитовних будинків; у 4-й – відомості про православні молитовні будинки, що знаходилися у пристосованих приміщеннях: громадських будівлях і у приміщеннях, орендованих у приватних власників [73, с.71]. Окремим спеціальним документом – інструктивним листом № 7 Ради у справах РПЦ з грифом «таємно» прописувався своєрідний кодекс особистих, професійних, громадянсько-політичних рис і якостей працівників, які рекомендувалися на посади уповноважених у республіках і областях.

Одним із завдань уповноважених РСРПЦ було сприяння скороченню церковної мережі в Україні. Про те, що ця проблема була гостроактуальною, свідчить статистика, яка збереглася у документах. Представників влади непокоїло зростання релігійності населення України, початок якого було покладено за часів німецької окупації. Аналізуючи статистику Інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР за 4 квартал 1945 р., що зберігалася під грифом «таємно», знаходимо інформацію, що на 1 січня 1946 р. за даними уповноважених РСРПЦ на території УРСР функціонували 6242 православних церков та молитовних будинків. На цю дату припадають також православні монастирі, які діяли: чоловічих – 15 та 25 жіночих [78, с. 324]. У зв'язку з відкриттям нових церков збільшувалася й кількість «служителів культу» як іменували їх у радянській термінології. У

документі зафіксовано, що їх налічувалося (крім монастирів): священників – 5060, дияконів – 441. Псаломищики, регенти та церковна обслуга офіційному підрахунку не підлягала [94, с. 389]. При чоловічих монастирях перебувало на служінні 346 осіб, а при жіночих – 1352. На чолі духовенства стояли 14 правлячих єпархіальних єпископів і 1 митрополит. Отже, робився висновок, що «Православна церква, без Закарпаття, управляється та обслуговується контингентом в 10472 осіб духовенства» [19, с.414].

Для боротьби з кількісним зростанням релігійних громад була широко розгорнута негласна кампанія скорочення мережі парафій як греко-католицької і православної, так і інших релігійних конфесій за участю уповноважених РСРПЦ. Вона супроводжувалася не лише відмовою у реєстрації новоутворених об'єднань, але й масовим зняттям з державного обліку раніше зареєстрованих громад та закриттям навіть православних церков і молитовних будинків. Досить часто причина закриття церкви аргументувалася необхідністю передати приміщення для використання в інших суспільно-важливих цілях. Загалом, сукупна реалізація радянських методів боротьби з релігійними громадами приносила помітні результати. У першу чергу це було пов'язано зі скороченням чисельності православних парафій в Україні.

За підрахунками А. Колодного і П. Яроцького на 1 січня 1960 р. загальна чисельність православних громад складала 8679. Переломним для долі церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. За друге півріччя 1961 р. в Україні закрито більше 850 храмів. А загалом з 1960 до 1965 р. закрито 4165 церков – 48 % від чисельності їх на початок 1960 р. У найбільш «передових» областях знято з реєстрації до 90 відсотків загальної кількості громад. Так, у Станіславській області із 108 церков залишилися 9, у яких відбувалося служіння. Причому, знімалися з обліку навіть пам'ятки архітектури.

Після виступу М. Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС у 1961 р. глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною справою,

вже у червні цього року Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром за поданням місцевих виконкомів було знято з обліку ще 378 храмів [22, с. 432].

Починаючи з середини 1950-х рр. розпочинається новий етап розвитку державної релігійної політики. Дослідниця Л. Бабенко вважає, що його межею не став саме 1953 р., смерть Й. Сталіна. Динаміка цього процесу наступу на релігію і церкву наростала поступово, разом із зміцненням нових суспільно-політичних пріоритетів М. Хрущова та його оточення. Це зумовлено тим, що, по-перше, тимчасове потепління відносин між радянською державою та Православною церквою призвело до укріплення авторитету Церкви у суспільстві, а цього радянський уряд допустити не міг. По-друге, з кінця 1950-х р. відбулися кадрові зміни як у вищих ешелонах державного керівництва, так і керівництва Ради у справах РПЦ.

У 1950 р. у сімдесятирічному віці було звільнено з посади уповноваженого РСРПЦ в Україні П. Ходченка, котрий обіймав її з 1944 р. Наприкінці 1950 р. на вакантну посаду було призначено Г. Корчового. Згодом змінилося керівництво і на всесоюзному рівні. Г. Карпова змінив В. Куроедов, який жорстко критикував свого попередника. У 1953 р. посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв Микита Хрущов, який у майбутньому виявився запеклим борцем з релігією. Такі чинники зумовили еволюцію державної політики у бік її посилення.

На хвилі розвінчання сталінізму, політики десталінізації стало можливим звільнення священнослужителів, що вижили в тюрмах і таборах, спочатку по амністії, а потім і по реабілітації. 14 липня 1954 року вийшов Указ Президії Верховної Ради про умовно-дострокове звільнення осіб, що відбули дві третини призначеного терміну, а також 91 людей похилого віку.

Зауважимо, що проблеми з роботою апарату уповноважених у період відлиги не зникли, а продовжували існувати. Звіти уповноважених, що присилялися до Ради у справах РПЦ, уважно вивчалися чиновниками апарату Ради. Між ними та уповноваженими велося листування, у якому фіксувалися

недоліки того чи іншого звіту. З метою ознайомлення, обміну досвідом та уникнення в майбутньому подібних помилок уповноваженим на місця розсилалась копія інформаційно-звітних матеріалів.

Отже, можемо стверджувати, що від уповноважених на місцях вимагали не лише надання систематичної оперативної інформації обласному керівництву, уповноваженим по вертикалі, але й наведення прикладів з діяльності церкви та її активу, які б інтерпретувалися як компрометуючі. Крім того, відображення у звітах уповноважених інформації і статистики про здійснення релігійних обрядів у районах областей теж видавалося недостатнім. Уповноважені Ради мали залишатися «партійними наглядачами» за духовенством та вірянами, а не помічниками у релігійних питаннях. З цією метою радянське керівництво не нехтувало активною популяризацією поодиноких резонансних фактів, які б компрометували духовенство, їхню аморальну поведінку в очах вірян.

Свого апогею курс на ліквідацію ГКЦ досяг на Львівському соборі (8–10 березня 1946 р.), на якому його учасники проголосували за «возз'єднання» з РПЦ. Після Львівського собору органи влади розпочали процес примусового об'єднання громад і духовенства ГКЦ з лояльною до держави РПЦ, одночасно проводячи репресії проти «невозз'єданого» духовенства і віруючих [21, с. 89–129]. Радянська влада розглядала РКЦ і ГКЦ як інституції, що підпорядковувалися та діяли в інтересах ворожого до СРСР закордонного центру. Причиною переслідування католицьких конфесій у Західній Україні була їх виразна національна скерованість, підтримка національної самоідентифікації українців і етнічних поляків, які протистояли політиці радянзації й русифікації громадян на новоприєднаних територіях. Це зумовило посилення репресій проти католиків ще у період керівництва країною Й. Сталіним [108, с. 164–229].

Упродовж 1945–1952 рр. радянська влада реалізовувала курс на поступове витіснення з країни РКЦ шляхом примусового переселення громадян польської національності на постійне місце проживання в Польщу

у відповідності з Люблінською угодою «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі», підписану урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. Під час реалізації цієї акції особлива увага з боку радянських органів влади приділялася скороченню конфесійної мережі РКЦ в УРСР і примусовій репатріації римо-католицького духовенства з метою поступової ліквідації РКЦ на теренах СРСР [85, с. 310].

Зазначимо, що в західних областях УРСР фіксувався вищий рівень релігійності серед громадян, порівняно з іншими регіонами. У церковних обрядах хрещення, шлюбу та поховання брали участь переважна частина мешканців. Значно вищою була відвідуваність храмів у західних, ніж у східних областях. У Східній Україні церкви відвідували переважно жінки та люди похилого віку. Антирелігійна кампанія на цих теренах розпочалася значно пізніше, ніж на інших територіях СРСР, не мала таких згубних наслідків у суспільній свідомості. Слід також відзначити потужний вплив у Східній Галичині греко-католицької духовної традиції на протиправослав'ю, представленому діяльністю РПЦ, яка в імперський і радянський періоди співпрацювала з владою. Беручи до уваги ці обставини, органи влади в досліджуваний нами період досить обережно проводили політику обмеження діяльності релігійних громад, зазвичай, не поспішали зачиняти і знімати з реєстрації діючі храми й уважніше та виваженіше ставилися до скарг і прохань віруючих. Лише на території Західної України дозволялося поширювати окремі релігійні видання [26, с. 29–30; 22, с. 223–224]. У цих умовах процеси лібералізації не сприяли зниженню рівня релігійності серед населення та скороченню кількості релігійних об'єднань і громад.

З метою поширення комуністичної ідеології в суспільстві ЦК КПРС зобов'язав партійні комітети союзних республік, крайкомів і обкомів «розгорнути науково-атеїстичну пропаганду, приділяючи особливу увагу проведенню її серед найбільш відсталого частини населення, що перебуває в полоні релігійних вірувань і забобонів» [34, с. 504]. Необхідно було «рішуче

покінчити з пасивністю по відношенню до релігії, викривати реакційну суть релігії і ту шкоду, яку вона завдає, відволікаючи частину громадян нашої країни від свідомої і активної участі у комуністичному будівництві» [19, с. 504–505]. Вважалося, що до науково-атеїстичної пропаганди потрібно залучити кращих партійних і комсомольських пропагандистів, інтелігенцію і наукові сили [19, с. 505]. Постанова спрямовувала радянські органи влади на боротьбу з релігійними переконаннями громадян. У зв'язку з цим активізували свою роботу, скеровану на боротьбу з релігійними конфесіями, профспілкові, комсомольські, культурно-просвітницькі організації. Висловлювалися пропозиції звільняти з відповідальних та керівних посад громадян, які дотримувалися релігійних переконань.

У відповідь на посилення антирелігійної пропаганди з боку влади духовенство вдалося до превентивних заходів. Священики стали частіше виступати з проповідями і тлумаченнями Євангелія для віруючих. Останніх попереджали, що наступним кроком після розгортання науково-атеїстичної пропаганди може стати масове закриття церков [34, арк. 13].

Значну увагу влада скерувала на посилення атеїстичної пропаганди та ідеологічного контролю над громадянами. З цією метою ЦК КПУ 11 лютого 1956 р. видав постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ «Про науково-природничу та атеїстичну пропаганду серед населення республіки». Для її виконання президія правління «Товариства з поширення політичних і наукових знань» 29 лютого 1956 р. прийняла постанову, в якій передбачалося прочитати членами «Товариства...» упродовж року на кожному підприємстві, в колгоспі, МТС і радгоспі не менше 3–4 лекцій на атеїстичні теми.

У 1957 р. значно посилилася атеїстична робота та антирелігійна пропаганда. У всіх вузах країни введено обов'язковий курс «Основи атеїзму», а в програми з історії, літератури, біології, астрономії та інших предметів для загальноосвітніх шкіл почали включати питання атеїстичного

характеру. Також зросла кількість лекцій на атеїстичну тематику, які проводилися на рівні області.

Ставлення радянської влади до римо-католицької церкви у повоєнний період формувалося у контексті протистояння між СРСР і Святим Престолом. У Ватикані не були зацікавлені в поширенні радянської ідеології на територіях проживання католиків [50, с. 71]. У сфері міжнародної політики інтереси цих суб'єктів також не мали точок дотику. Тому РКЦ розглядалася радянським керівництвом як Церква, яка «за межами Радянського Союзу виступає не тільки як релігійне об'єднання, але і як політична сила, спрямована проти миру, демократії, соціалізму» [51, с. 94].

Поступове розгортання наступу з боку держави на церковно-релігійне життя відбулося в другій половині 1958 р., а урядові постанови, у яких на законодавчому рівні закріплювалися нові обмеження в діяльності релігійних організацій, датуються жовтнем поточного року. Причиною такого розвитку подій, на думку М. Одинцова, стало те, що до осені 1958 р. в партійному апараті остаточно перемогла позиція прихильників продовження жорсткої лінії у вирішенні церковних питань і бажання реалізувати її у фронтальному наступі на релігійні організації. Стосовно ж РПЦ планувалося «її економічне удушення, правові утиски і організаційне ослаблення» [39, с. 63].

Отже, лібералізація державно-церковних відносин упродовж 1953–1958 рр. відбувалася в умовах загальної демократизації суспільного життя, що обумовлювалося необхідністю реформування країни та подолання міжнародної ізоляції. Амністія засуджених громадян мала своїм наслідком повернення з місць ув'язнення духовенства та сприяла активізації діяльності релігійних громад. Відносини між державою і Церквою регулювалися радянським законодавством, що не виключало адміністративного тиску на віруючих та штучного регулювання кількості зареєстрованих громад і храмових споруд.

РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ: ДУХОВЕНСТВО І ВІРУЮЧІ В УКРАЇНІ У МЕЖАХ БОГОРОДЧАНСЬКОГО РАЙОНУ СТАНІСЛАВСЬКОЇ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ) ОБЛАСТІ

3.1. Стан релігійності населення та її прояви

Одним із важливих аспектів релігійної свідомості вірян є зовнішня форма їх релігійності, що проявляється у дотриманні релігійних канонів та здійсненні релігійних обрядів. Досягненням сучасного українського суспільства є забезпечення необхідних умов не лише для свободи віросповідання, але й можливості вільно дотримуватись релігійних традицій та здійснювати релігійні ритуали. Саме ці фактори забезпечують єдність внутрішньої духовності та її зовнішніх проявів, що, у свою чергу, стає запорукою гармонійного співіснування вірянина, влади та держави.

Однак, в умовах існування радянського суспільства з його моделлю формування «радянської людини» не було місця ні релігії, ні Церкві, ні релігійним обрядам. Тодішні реалії змушували вірян пристосуватися до існуючої системи: з одного боку демонструвати відданість соціалістичним ідеалам без релігії, а з іншого – потайки задовольняти власні релігійні потреби. Щоб краще зрозуміти стійку орієнтованість українського суспільства досліджуваного періоду на дотримання релігійної обрядовості, незважаючи на заборону та переслідування, проаналізуємо загальну мотивацію віри в Бога. Саме цей момент становить значний інтерес для адекватного розуміння життєвої стратегії вірянина загалом.

Найбільш поширеною була мотивація щирої віри в Бога, свідоме виконання релігійних обрядів з посиланням на традицію. Віряни, для яких останнє було визначальним, стверджували, що релігія має багатовікову тяглість, в Бога вірили їхні батьки і вони теж вірять.

Найбільша частка віруючих на Прикарпатті з такими поглядами була серед православних, греко-католиків та римо-католиків. Формуванню

антропоморфних поглядів сприяла ідея одного з втілень Трійці - Ісуса Христа (Бога Сина). Деякі віруючі на Прикарпатті уявляли Бога у вигляді духу. Більшість віруючих з такими поглядами були серед протестантів.

У другій половині ХХ ст. частка таких осіб серед православних та католиків зростає. У Росії погляди на Бога як на дух почали культивувати церковні діячі ще в ХІХ столітті, але вони повільно поширювалися серед широкого населення.

У період 1940–1980-х років на Прикарпатті зменшується частка людей, які вважали за необхідне жити за принципом «із Богом, у Бозі і для Бога». Дедалі менше віруючих поклалися на Бога і зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу Богом та Його всевладності. Дедалі більше поширювалися пантеїстичні погляди. Віруючі частіше уявляли Бога у вигляді безособової сили, морального принципу тощо. Набував популярності й деїзм. Зустрічалися люди, які не заперечували існування Бога як творця, проте не вірили у його втручання в людські справи. У християнському середовищі такі погляди були притаманні, як правило, людям із низькими показниками релігійності, адже вони суперечили християнському віровченню [67].

Віруючим на Прикарпатті часто були притаманні такі інтерпретації релігійного віровчення, які викривляли його зміст до форм, антагоністичних вченню Церкви. Приміром, іконовшанування традиційно замінювалося іконопоклонінням, пересічні віруючі нерідко приписували святым божественні функції. Інколи можна було почути слова, що Трійця – це «Ісус Христос, Діва Марія і Микола Угодник» або що. Віруючі переважно не знали змісту релігійних обрядів, які вони виконували, і не могли пояснити, яке свято вони відзначають. Обрядовір'я було найбільш масовою формою вияву релігійності [10].

Частина віруючих на Прикарпатті відчувала страх перед Богом, і це почуття обумовлювало їхню релігійну активність. У житті багатьох людей, особливо похилого віку, велику роль відігравав страх перед «післясмертним

існуванням» [8]. Проте варто встановити, що впродовж досліджуваного періоду частка віруючих, які відчували страх перед Богом, поступово знижувалася. У багатьох віра в Бога переважно не супроводжувалася емоційними переживаннями. Релігійність населення виявлялася також у релігійних настроях. Найсильнішими з яких були апокаліптичні. Найчастіше вони притаманні віруючим, що належали до протестантських релігійних організацій закритого типу, – адвентистам сьомого дня, свідкам Єгови (менше – євангельським християнам-баптистам, п'ятидесятникам) й православним християнам.

Важливу роль у збереженні релігійності відігравали також і особисті почуття та світоглядні переконання. Багаторазове повторення релігійних подразнень упродовж тривалого часу приводило до того, що релігійні почуття набували сили і характеру стійкої, майже рефлексивної звички. Як наслідок, поступово релігійні почуття перетворювалися у потребу, яку вірянин намагався задовольнити. Прикметно, що ступінь сили релігійних почуттів вірян був настільки сильний, що навіть тотальні заборони та цькування з боку органів влади не могли їх викоринити.

Інша група вірян у своїй вірі відштовхувалася від того, що релігія приносить радість, внутрішнє емоційне наповнення сенсу життя. Багатьом людям вона допомагала долати стрес, психологічну напругу, дозволяла емоційно розрядитись, відчувати спокій і врівноваженість. Віряни цієї групи відчували задоволення від участі у колективних культових діях та індивідуальній практиці, у моліннях вони знаходили найвищий ступінь блаженства і спокою. З цією метою віряни відвідували церкви, де в колі однодумців задовольняли свої духовні потреби. Зазвичай найвищий сплеск таких відвідувань фіксувався у вихідні дні та, особливо, на великі православні свята – Різдво, Пасху, Трійцю, Яблучний Спас, Покрову та інші. Досить часто в спогадах респондентів зустрічаємо випадки, коли у дні релігійних свят люди не виходили на роботу. Ці факти можна також розглядати як прояв релігійності, акт дотримання обряду та спробу уникнути

вчинення гріха [12]. Звичайно, ці випадки отримували негативну оцінку з боку владних структур і на цьому фоні вірян звинувачували у відмові від роботи, фальсифікованих крадіжках, привласненні суспільної та державної власності.

Партійні і господарські керівники вбачали пряму залежність між обмеженням діяльності храмів, скороченням і ліквідацією релігійних громад і успіхами відбудови народного господарства. Дослідниця також наголосила на штучній політизації органами місцевої влади фактів уникання суспільної праці в дні релігійних свят: «Ці акти насправді, як засвідчують документи та особисті бесіди з сучасниками, не мали жодних ознак антирадянської спрямованості чи диверсії. Населення зберігало успадковану традицію трактування поняття гріховності і не зважувалося прямо піти проти релігійних звичаїв. Тому погрози з боку влади на кшталт розпуску громади за подібні явища не досягали мети. Адже не тільки парафіяни, а й значна частина населення, котра не ідентифікувала себе такими, що вірять у Бога, шукали різноманітних приводів, щоб виправдати свій невихід на роботу у відповідні дні» [11]. Загалом відвідування церковної служби у святкові дні було спільною рисою для всіх областей, чому знаходимо підтвердження в інформаційних звітах уповноважених.

В одному з таких звітів по Станіславській області 1954 року зазначалося, що передвеликодні і великодні церковні служби у церквах і молитовних будинках сіл і районних центрів проходили при переповнених храмах: «У церкві села Горохолино Богородчанського району в пасхальну ніч було близько 1500 осіб. Моляться, у тому числі, і віряни із сусідніх сіл» [6, арк. 34]. Далі в документі зазначалася демографічна та вікова статистика: «Склад віруючих у цьому році значно відрізнявся від минулих років. Домінуюча більшість з них жінки, до 85%, решта – 15-20% чоловіки. Разом з батьками присутні близько 30 дітей. Відсоток молоді незначний – 1-2%» [7, арк. 27]. Отже, офіційна статистика показувала позитивну для влади динаміку щодо

складу присутніх на великодній службі, особливо молоді. Традиційно у такого роду документах підкреслювалося домінування жінок.

Якщо з дорослим населенням палітра проявів релігійності здебільшого відома, то з дітьми та молоддю, які народилися й жили в умовах активного атеїзму, вона залишається менш розкритою. З одного боку молодь виховувалася практично під повним ідеологічним контролем партійних і комсомольських органів, а з іншого – зазначений контроль не міг повністю ізолювати свідомість молодої людини від впливу звичного для неї середовища. Як наслідок релігійні громади все ж поповнювалися молодими членами, і партійно-владна верхівка не могла очікувати на поступове зникнення громад з часом, зі смертю парафіян старшого віку. В архівних матеріалах знаходимо факти, які пояснюють мотиви відвідування церковних богослужінь дітьми. Зокрема, в інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ за 1950 рік виокремлено дві головні причини: перша – «через вплив релігійних батьків», а друга – «вплив релігійних друзів, особливо дівчаток, які раз-два приходять до церкви, а завершується це записом до церковного хору» [5, арк. 9]. Далі уповноважений нарікав, що це зумовлено агітацією 120 духівництва, слабкою атеїстичною роботою серед молоді та незадовільною роботою клубів і театрів, а діти й підлітки навіть без дорослих відвідують церковні освячення на великі православні свята. У деяких документах уповноважені пояснюють відвідування церкви молоддю та дітьми звичайною допитливістю. Так, в архівних матеріалах Івано-Франківської області знаходимо приклад: «У дні “Великого посту” в церкві була молодь, з’являлися також діти шкільного та дошкільного віку... У пасхальну ніч дітей та школярів у церкві і біля неї не було, але кількасот жінок у віці 20-30 років перебувало в огорожі біля церкви і очікували освячення пасок. Понад сто осіб (хлопців і дівчат) знаходилося на дорозі біля церкви у порядку любопитства»[4, арк. 19]. Аналогічна ситуація з відвідуванням церкви молоддю у дні великих релігійних свят спостерігалася і в інших областях. Наприклад, у донесенні уповноваженого про святкування

«Великого четверга» та Пасхи у церквах Станіславської області за 1958 рік фіксувалося: «Значний відсоток молоді спостерігався як в Богродчанах, так і в районі, але не в якості тих, що моляться, а в якості “гуляючих”, що заходили в церкву на кілька хвилин – подивитися, і виходили». Відзначався в документі і той момент, що велика кількість дорослих відвідувачів була «...з малолітніми дітьми на руках» [8].

Щоб зменшити рівень релігійності серед шкільної молоді, було посилено антирелігійну роботу через учительські колективи, комсомольські і піонерські організації. Але оскільки виконавці цієї роботи були заручниками системи і виконували її вимушено, то досить часто вона не давала бажаних результатів і несла за собою неочікувані наслідки.

Очевидно, що радянська влада розцінювала інтерес до релігії, її атрибутів, відвідування церкви як альтернативу радянським формам дозвілля молоді. Разом з тим самі ж уповноважені розкривали причини привабливості релігійних осередків для молоді.

Однак, більшість науковців сходяться на тому, що головною причиною панування релігійних настроїв серед молоді та каналів їх відтворення є релігійне виховання у сім'ях вірян. У радянських джерелах соціологічні дослідження стверджують, що у 90 % вірян релігійний дух прищеплювався ще з дитинства. У випадках байдужості батьків до виховання світогляду своїх дітей, релігійні настрої навіювалися їм домашніми обставинами, переконаннями близьких авторитетних людей, спогляданням релігійної атрибутики, змістом розмов оточення тощо [31, с.126].

Важливим аспектом, який характеризує стан релігійності населення є здійснення релігійних обрядів і ритуалів, які відповідають канонам і традиціям Православної церкви. В умовах формування атеїстичних цінностей соціокультурного простору повоєнного двадцятиріччя органи влади на місцях контролювали релігійні громади, дії священників, аби не зростала динаміка обрядовості. Не менш цікавим є й питання щодо пріоритетів, які домінували серед вірян у переліку церковно-релігійних обрядів. Найбільш

розповсюдженими були обряди хрещення, вінчання та поховання. Незважаючи на те, що їх проведення заборонялося або ускладнювалося державною політикою чи засуджувалося громадською думкою, віряни знаходили таку можливість навіть у роки воєвничого атеїзму. Дотримання традиційної обрядовості мало місце в усіх місцевостях України. Проте як стверджує П. Бондарчук, у західноукраїнських областях у відсотковому відношенні здійснювалося більше обрядів, ніж у південних, східних та центральних регіонах України [41, с. 109].

Зважаючи на суворий облік здійснення обрядів у стінах храмів, публічний осуд і критику тих людей, які їх дотримувалися, з'явилася стійка тенденція до їх проведення поза церковним приміщенням.

Типовим явищем для всіх регіонів Української РСР було проведення таємних хрещень у помешканнях, причому як у сільській місцевості, так і в містах. На прохання громадян священники практикували проведення молитовних зібрань в оселях. Більш безпечним було служіння під відкритим небом. Священники не лише хрестили дітей, але й освячували обійстя та будинки [12]. Партійно-державне керівництво висувало претензії до органів місцевої влади, фіксуючи зростання релігійної обрядовості. Зокрема зазначалося, що обласні та місцеві органи влади мало цікавляться і не використовують матеріали обліку релігійних обрядів у своїй практичній роботі «по відриву віруючих від релігії і церкви. Тому не дивно, що кількість охрещених дітей з року в рік в ряді населених пунктів зростає» [10].

Досліджуючи релігійність населення Прикарпаття у повоєнний період, можна зробити узагальнення щодо ставлення та участі населення в здійсненні культово-релігійної обрядовості. Так, традиційними серед мешканців області залишалися обряди хрещення, поховання, вінчання, святкування Різдва і Великодня. Можна відзначити дуалістичний характер розвитку ситуації: з одного боку увесь комплекс радянських атеїстичних заходів не зумів повністю викоринити релігійні традиції та їхні рефлексії; з іншого – слід визнати, що статистика проявів релігійності серед населення

Прикарпаття мала від'ємні показники. Типовим явищем стало підпільне проведення релігійних обрядів.

3.2. Православні, греко-католицькі та протестантські громади: соціально-демографічні, культурно-освітні характеристики

З середини 1940-х рр. релігійна політика в УРСР здійснювалася в контексті загального повоєнного розвитку країни. За словами дослідника М. Шкаровського, на неї впливали імперські амбіції радянської влади періоду пізнього сталінізму. Він характеризує цей процес як православної церкви, посилення взаємовигідних контактів частини державного апарату з Патріархією, що досягли максимального піку в 1943-1948 рр.. Саме в цей період Церква становила помітну роль у планах уряду, а вище керівництво СРСР приділяло їй значну увагу. Але ці тактичні кроки не змінили сутності державно-церковних відносин, про що свідчать подальші кроки держави щодо православної церкви. У таких умовах функціонування православних громад на місцях пройшло складну еволюцію адаптації, ускладнену переходом із ситуації «окупаційного релігійного відродження» до радянської дійсності. Остання в перші роки деокупації характеризувалася підозрливим ставленням до всіх, хто перебував на окупованій території.

У радянський час Україна за кількістю храмів, церков, монастирів, а також священиків та вірян займала чільне місце у конфесійному просторі, а отже, змушувала владу шукати способи призупинення конфронтації. Водночас влада не могла не оцінювати серйозний вплив релігії і церкви на суспільну свідомість. За підрахунками ученого В. Барана станом на 1948 рік після заборони Греко-Католицької церкви і формального об'єднання її з Православною на Львівському церковному соборі 1946 року РПЦ нараховувала 14 тисяч 329 церков та молитовних будинків. З них за період з 1941 по 1948 рр. було відкрито 8811, що разом з насильно приєднаними храмами греко-католиків збільшило православну мережу в 5 разів [32, с. 98].

Домінувальним осередком православ'я у СРСР була саме Україна, де концентрувалися 62,3% культових будівель від загальносоюзної кількості [43, с. 341].

На Прикарпатті процес переведення у православ'я католицьких громад здійснювався за допомогою силових методів: священників, які виступали проти “возз'єднання”, арештовували або позбавляли парафій, а громади, які відмовлялися переходити в православ'я, не реєструвалися уповноваженим. Відповідно станом на 4 травня 1946 р. у Станіславській єпархії перейти в православну віру вже “погодилося” 269 священників із 322 взятих на облік.

Процес православізації гальмувала діяльність на теренах області збройного самостійницького підпілля. Повстанці використовували різні методи стримування переходу священників та громад у православну віру – від словесних переконань до фізичного знищення. Зокрема, станом на січень 1947 р. два священники було вбито, а 70 сільських громад і 63 священники відмовилися “возз'єднуватися”. На придушення опору “невозз'єднаних” священників та вірних значний вплив мали політичні депортації органами МВС–МДБ сімей учасників руху Опору, “бандпосібників” та “куркулів”. Зокрема, упродовж 1947–1952 рр. із області було виселено понад 30 тис. осіб, а з карти краю зникло 28 населених пунктів. Масові репресії стали основним “аргументом”, що дозволив в основному завершити процес православізації на теренах Прикарпаття, а також ліквідувати збройний опір. Наприкінці 1951 р. у православну віру перейшло 596 релігійних громад [51, с. 112].

Варто відзначити, що відбувався механізм витіснення з регіону греко-католицького чернецтва на фоні загального процесу православізації. Станом на 1 січня 1945 р. на Прикарпатті діяло 5 чоловічих та 6 жіночих греко-католицьких чинів і згромаджень та понад 20 їх філіалів. До травня 1945 р. було припинено діяльність згромадження сестер мироносиць у Богородчанах, “Пресвятої Непорочної Діви Марії” та отців-василіян у Станіславі.

27 березня 1946 р. Станіславський облвиконком затвердив “План переселення і злиття монастирів і монахів греко-католицької церкви в

Станіславській області”. “Злиття” мало відбутися у два етапи: на першому передбачалося сконцентрувати мешканців жіночих і чоловічих монастирів у спеціально визначених монастирях, а на другому – перевести їх у православну віру. У разі відмови рекомендувалося відправляти частину із них на проживання до близьких родичів, а безрідних та похилого віку – в будинки для перестарілих. 29 травня 1946 р. РСРПЦ ухвалила постанову, згідно з якою всі греко-католицькі монастирі вважалися православними. Оскільки 36 ченців і 162 черниці Станіславщини відмовилися перейти в православну віру, то до кінця 1947 р. адміністративним шляхом було припинено діяльність трьох чоловічих і одного жіночого монастирів [53, с. 97].

Другий етап наступу на чернецтво розпочався восени 1949 р. і закінчився у березні 1950 р. Зокрема, 8 березня 1950 р. Станіславський облвиконком ухвалив остаточне рішення про закриття ще діючих одного чоловічого та чотирьох жіночих монастирів. Ченці з Гошівського монастиря ЧСВВ та черниці з Гошівського монастиря “Святої Родини”, які протестували проти такого рішення, були арештовані 26-27 березня органами МДБ і ув’язнені на різні терміни. Під час слідства ченців піддавали фізичним тортурам, а їх “злочини” проти радянської влади були сфальсифіковані, свідченням чого є той факт, що майже всі ченці-василіяни, які відбули покарання, в 60-х рр. були реабілітовані рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР.

Заборонивши в березні 1950 р. діяльність на теренах Прикарпаття греко-католицьких чинів та згромаджень, влада цим самим ліквідувала осередки “воїнства Христового”, які символізували дух греко-католицизму і надихали віруючих на боротьбу за відновлення УГКЦ. З їх ліквідацією фактично і завершився процес розправи над Греко-католицькою церквою.

У післявоєнний період на Прикарпатті набули поширення протестантські течії, які легко сприймалися завдяки простоті та доступності богослужінь для пересічних людей. Зважаючи на відсутність у вченні

необхідності дотримання великої кількості церковних канонів, складності проведення таїнств та організаційно-штатної побудови, протестантські конфесії повільно, але впевнено займали своє місце в релігійній мережі області. Найбільшою за кількістю прихильників серед них була Церква євангельських християн-баптистів. У 1945 р. на території Станіславської області діяло 50 баптистських громад, які обслуговувались 45 пресвітерами [159, с. 130].

З часом відбулося поповнення adeptів баптизму й зростання їхніх громад. Збільшення баптистських і загалом протестантських громад пов'язано з низкою причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Однією з об'єктивних причин є те, що Станіславська область була переважно сільськогосподарським регіоном, де селяни отримували значну частину доходів від присадибних господарств, отже були відносно незалежними. Такі люди могли дозволити собі бути «ідеологічними дисидентами», дотримуючись небажаних для влади протестантських поглядів.

Поширенню баптизму й протестантизму сприяла, як уже було сказано, й відносна простота віровчення. Частина прикарпатців, будучи незадоволеною консервативною обрядовістю та ієрархізмом традиційних конфесій краю, поповнювала баптистські й інші протестантські громади. Об'єктивною причиною поширення баптизму й протестантизму було скорочення мережі громад традиційних конфесій. До 113 суб'єктивних причин зростання баптистських і протестантських громад варто віднести демографічну політику цих конфесій, зорієнтовану на створення багатодітних сімей і перетворення їх у «домашні церкви». Також до цих причин слід віднести й активну діяльність керівників баптистських громад, які часто отримували підтримку з боку своїх одновірців за кордоном.

Однією з найрадикальніших у протистоянні з владою протестантською течією були свідки Єгови. Якщо переважна більшість віруючих та керівництва євангельських християн-баптистів загалом намагалися не загострювати відносини з радянською владою, то єговісти зовсім не

визнавали державних законів, реєстрації й не підкорялися владним приписам [46, с. 255-265].

Зважаючи на такі відверто антидержавницькі позиції в діяльності свідків Єгови, їх організаційний зв'язок із закордонним центром (США), звідкіля вони отримували літературу, а також небажання йти на будь-які контакти з державними органами, радянська влада піддавала єговістів гонінням і терору. У 1960-х рр. почалася масштабна хвиля арештів прихильників вказаного віросповідання у краї. Переслідування владою свідки Єгови мали системний характер. Окрім засудження найбільш активних членів цієї конфесії, чимало єговістів було притягнуто до адміністративної відповідальності. Однак, незважаючи на репресії, діяльність єговістів не припинялася. Вони організовували нелегальні збори в дев'яти селах Богородчанського району.

Незважаючи на серйозні переслідування свідків Єгови радянською владою, їх лави з кожним роком зростали. Основною формою роботи єговісти вважали місіонерську діяльність серед громадян.

Упродовж 1972 – 1975 рр. в області було знято з реєстрації лише 11 релігійних громад [20, с. 324]. Однак, це не свідчило про відмову від адміністративних методів атеїстичної роботи, а про те, що в області уже фактично залишилися одні “укрупнені” релігійні громади, зняття яких з реєстрації могло викликати соціальне невдоволення. Гострою проблемою залишалася кадрова криза, оскільки в єпархії налічувалося всього 196 священиків, значна частина з яких була похилого віку.

У зв'язку з наближенням 30-річчя Львівського собору з січня 1976 р. розпочалася широкомасштабна пропагандистська кампанія проти уніатів. У ЗМІ та в окремих наукових виданнях повторювалися старі ідеологічні штампи про їх “злочинну антинародну діяльність”, “зв'язки з українськими буржуазними націоналістами та німецько-фашистськими каральними органами” [26, с.2] тощо.

З прийняттям нової Конституції СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) в області активізується рух віруючих за відновлення діяльності знятих із

реєстрації громад РПЦ, повернення культових споруд, легалізації УГКЦ. Зокрема, впродовж 1977 р. у вищій радянсько-партійній інстанції надійшло 165 заяв і скарг, а на прийомі в обласного уповноваженого побувало 933 громадяни, але, незважаючи на конституційні “гарантії”, жодне з них не було задоволено. У той же час із 313 знятих із реєстрації культових приміщень упродовж 1961–1977 рр. було “освоєно” лише 111, в тому числі 83 – під склади [3, арк. 107]. Інші стояли пусткою і руйнувались. Натомість голова РСР при РМ УРСР пропонував уповноваженим в областях виявляти серед авторів скарг і заяв “осіб, які заплямували себе зв’язками з німецько-фашистськими загарбниками, і використовувати ці факти для компрометації їх перед віруючими”, а також “впливати” на скаржників через трудові колективи, близьких родичів та членів сім’ї [102, с. 187].

Наприкінці 70-х рр. розпочинається завершальний етап руху “невозз’єднаних” уніатів за відновлення УГКЦ, який тривав до кінця 80-х рр. На їх активізацію мали значний вплив як міжнародні події (Гельсінська угода 1975 р.), так і обрання новим папою Римським Івана Павла II та його підтримка цього руху.

Незважаючи на зусилля республіканської РСР та місцевих органів влади, релігійна обрядовість у регіоні залишалася стабільною і досить поширеною. В окремих районах релігійними послугами користувалося від 75 до 100% населення. Зростали й щорічні прибутки єпархії. Так, якщо в 1979 р. прибуток становив 1 194 023 крб., то в 1980 р. – 1 240 548 крб., із яких прибуток від виконання обрядів склав 432 791 крб., а сума добровільних пожертвувань – 644 096 крб. Про посилення релігійного впливу свідчив і той факт, що впродовж 1973 – 1978 рр. з області намагалися поступити на навчання в духовні семінарії 99 осіб, з яких 28 досягли своєї мети [30, с. 89].

Незважаючи на посилені заходи, спрямовані на послаблення впливу релігії і ліквідацію “залишків уніатства”, досягти відчутних результатів республіканській РСР і радянсько-партійним органам на місцях не вдалося. А

заходи жорсткого адміністрування тільки поглиблювали кризу в стосунках віруючих із режимом.

На початку 80-х рр. виникло чергове загострення ідеологічного протистояння між СРСР та Ватиканом, в центрі якого перебувало питання про відновлення діяльності УГКЦ. У листі до патріарха Йосифа Сліпого від 19 березня 1979 р. папа Римський підтвердив законність Берестейської унії 1596 р. і засвідчив свою повагу українському єпископату, духовенству та вірним. У відповідь РСР при РМ СРСР 30 січня 1980 р. ухвалила спеціальну постанову “Про заходи з організації протидії намаганням Ватикану спровокувати незаконну діяльність католицької церкви і залишків уніатства в Україні”, в якій від уповноважених вимагалось в областях “посилити” роботу з недопущення таких явищ [40, с. 294].

Важливе значення для посилення активізації руху мали рішення Синоду єпископів УГКЦ (Ватикан, 25 листопада – 2 грудня 1980 р.), який ухвалив декларацію про невизнання рішень Львівського собору 1946 р. Всі його учасники висловили готовність боротися за відродження Греко-католицької церкви в Україні. У таємній заяві РСР при РМ УРСР з цього приводу наголошувалося, що рішення Синоду сприймається як “грубе втручання Ватикану у внутрішні справи Української РСР”. У відповідь було сплановано ряд “контрзаходів” для “розвінчування ворожої політики Ватикану”, в тому числі й посилення контролю за діяльністю “невозз’єднаних” греко-католиків та “покутників” [34, с. 208].

На початку 80-х років відбулися помітні зміни і в житті Івано-Франківської єпархії РПЦ. Зокрема, змінився глава єпархії, штат священників за три роки збільшився на 33 особи, а з реєстрації не було знято жодної громади. На обліку перебувало 357 громад, хоча фактично діючими була лише 331 громада, оскільки не вистачало священників. Активну діяльність проявляли 44 греко-католицьких священники, 5 дяків, 101 монахиня і 129 “покутників”.

У зв'язку з початком демократичних процесів та активізацією греко-католиків Московська патріархія за підтримки всесоюзної та республіканської РСР з вересня 1987 р. розпочала процес відновлення діяльності раніше знятих із реєстрації релігійних громад і повернення храмів. Робилося це для того, щоб культові приміщення не дісталися греко-католикам, якщо буде дозволено їх легалізацію. Зокрема, влітку 1988 р. як православний відновив діяльність монастир у Гошеві, що викликало масове невдоволення віруючих. Влада свідомо провокувала міжрелігійний конфлікт, віддаючи зняті з реєстрації греко-католицькі церкви та монастирі православним громадам і монахам.

Важливою подією для остаточної легалізації УГКЦ мала серпнева 1987 р. заява групи священнослужителів та віруючих про початок легальної боротьби за відновлення УГКЦ в СРСР. Групу, до якої ввійшли два єпископи, 22 священники, 13 осіб із чернецтва та 174 вірних очолив таємний єпископ Володимир Стернюк. Не домігшись від влади реагування на їхні численні звернення, група за відновлення УГКЦ розпочала з 19 травня 1989 р. акцію безперервного голодування, яка тривала до 24 листопада 1989 р. Рух за легалізацію УГКЦ набув лавиноподібного характеру і почав виходити з-під контролю влади. Зокрема, в Івано-Франківську 18 червня 1989 р. відбулося одне з перших масових богослужінь, в якому взяло участь понад 3 тис. віруючих. А 29 жовтня в урочищі “Дем’янів Лаз”, що на околиці Івано-Франківська, відбулася церемонія перезахоронення останків 532 жертв сталінських репресій 1939 – 1941 рр., в якій узяло участь понад 20 тис. осіб. Поминальне Богослужіння вперше легально провело понад 50 священнослужителів УГКЦ [33, с. 102].

Під тиском світової громадськості та у зв'язку із запланованим на 1 грудня 1989 р. візитом Президента СРСР М. Горбачова до Ватикану Рада у справах релігій при РМ УРСР 20 листопада оприлюднила заяву, якою дозволяла реєстрацію греко-католицьких релігійних громад згідно з чинним законодавством. Це стало визнанням режимом своєї поразки у боротьбі з

УГКЦ. Заява поклала початок легалізації не лише УГКЦ, а й усіх інших конфесій, які раніше були заборонені.

Наприкінці 1989 р. на теренах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей уже діяло 370 греко-католицьких громад.

Таким чином, довготривала боротьба грека-католиків за відродження УГКЦ завершилась їхньою перемогою, а державно-церковні відносини вступили в нову фазу. Серед усіх релігійних громад Прикарпаття в радянський час, саме греко-католицька церква та свідки Єгови, порівняно з іншими конфесіями, зазнавали найбільших утисків. Громади свідків Єгови не були реєстровані владою й тому змушені були діяти нелегально. Деякі єговісти були засуджені за відмову служити в армії. Діяльність в нелегальних умовах, а також жорсткий тиск владних органів не дав можливості свідкам Єгови суттєво розгорнути свою діяльність. Органи влади вбачали в їхній діяльності антирадянські моменти й їх переслідували, притягаючи до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Зокрема, їх переслідували за поширення «недозволеної» релігійної літератури й проведення релігійних зібрань.

3.3. Форми і методи атеїстичної пропаганди та виховання у радянському суспільстві

Дослідження релігійних процесів в Україні дають підстави стверджувати, що радянська влада, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу релігійних вірувань і, водночас, свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалась курсу на обмеження релігійного життя в усіх сферах. Відомо, що більшовицька партія у своїй діяльності великого значення надавала агітації і пропаганді, розглядаючи їх як найважливіший засіб у формуванні людини нової формації. У свою чергу за масштабами її організації та інтенсивності ведення центральне місце займала антирелігійна пропаганда, яка розпочалася з перших років радянської влади поряд з іншими заходами

впливу на релігію і церкву, і активно використовувалася до останніх днів існування тоталітарної держави.

Переважним методом атеїстичної пропаганди, яким держава намагалась охопити всі групи й верстви населення як за віком, так і за соціальним статусом був ідеологічний вплив. Його метою, з наукової точки зору, була критика релігії та діяльності її служителів, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу вірянина.

Незважаючи на те, що атеїстична пропаганда мала охоплювати все населення, все ж пріоритетна увага приділялась атеїстичному вихованню молодого покоління. У період після закінчення війни діяли два документи, які юридично закріплювали основи стандарту загальної освіти – Статут радянської політехнічної школи в редакції 1934 року та Кримінальний кодекс зі змінами на 1 липня 1950 року [16, с. 78]. Продовжувала діяти юридична норма, яка карала за викладання «малолітнім та неповнолітнім релігійних віровчень у державних або приватних навчальних закладах та школах», тобто саме собою отримання у будь-якій формі релігійної освіти знаходилося під правовою заборобою. Остаточо ця норма була вилучена з радянського кримінального права лише на початку 1960-х років. Статут радянської політехнічної школи у цьому напрямку мав однозначні радикальні формулювання: «Забороняється і переслідується у кримінальному порядку викладання будь-якого віровчення, а також виконання обрядів культу і різні форми релігійного впливу на молодь. Початкова та середня школа забезпечує антирелігійне виховання учнів і будує навчальну та освітню роботу на основі ведення активної боротьби з релігією та її впливом на учнів і доросле населення» [53, с.89].

Справжнє ставлення комуністичної партії, а відтак і органів влади до релігійних організацій також було висловлене в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» від 27 березня 1945 року, розісланому партійним організаціям республіки.

Важливе місце у процесі атеїстичної боротьби відводилося позашкільній роботі з дітьми та молоддю. Ця місія теж покладалася на вчителів шкіл, особливо на периферії. Вони були зобов'язані виховувати атеїстичні переконання, забороняти учням відвідувати богослужіння у церкві, погрожуючи виключенням із школи, не дозволяли носити натільні хрестики, навіть публічно зривали їх. У партійних документах підкреслювалося: «Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б всі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків». Фактично саме на вчителя покладалася головна відповідальність у цій сфері: «...учителям не слід вичікувати, доки релігійна ідеологія пустить паростки у середовищі учнів» [11].

Держава вимагала від педагогів моральної відповідальності за світогляд, погляди кожної дитини, що закінчила школу. Крім педагогічних колективів, іншими суб'єктами відповідальності за формування атеїстичних переконань призначалися партійні і комсомольські організації шкіл. Вчителів, комуністів і комсомольців закликали до ідейної пильності, щоб «... за процентами успішності не прогледіти» світосприйняття, ідейну зрілість, політичну свідомість учнів, а також наголошували, що виховання дітей у дусі атеїзму розпочинається з раннього дитинства. Педагогів застерігали, що моральний та ідейний брак, допущений школою, залишить слід на все життя молодій людині. Для формування матеріалістичного світогляду недостатньо тільки знищити релігійну віру. Натомість потрібно принести дитині нові знання, якими вона зможе наповнити свою свідомість, звільнену від релігійних забобонів [29, с. 121]. Система конкретних методів, впроваджуваних школою для виховання молоді в атеїстичному дусі полягала в організації лекцій та бесід з науково-атеїстичної тематики для учнів та їхніх батьків. Яскравим прикладом такої роботи були антирелігійні вечори, які організовували вчителі.

У повоєнні роки простежується тотальна атеїзація суспільства та її вплив на свідомість віруючих і релігійне життя на теренах Прикарпаття.

Наприкінці 1963 р. – на початку 1964 р. відбулися зміни тактики у боротьбі режиму з релігією та конфесійними об'єднаннями, суть яких полягала у переході до суцільної атеїзації з використанням досягнень науково-технічного прогресу, створення відповідної наукової бази, кадрового потенціалу для пропагандистсько-виховної роботи, а також злиття РСРПЦ і РСРК в одну структуру – Раду у справах релігій (РСР). Методи жорсткого адміністрування тимчасово відходять на другий план. Ідеологічною комісією при ЦК КПРС розроблено конкретний план дій та заходів, які 2 січня 1964 р. ЦК КПРС ухвалив у формі постанови “Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення”. У документі окреслено конкретні завдання різних установ у справі атеїстичного виховання – від низових партійних осередків до Академії наук СРСР.

Незважаючи на ці масштабні плани, режим так і не досяг “запланованих” успіхів у нівеляції релігійних впливів. Причиною цього стали фактори об'єктивного й суб'єктивного характеру. Найголовніший полягав у тому, що партійні ідеологи так і не змогли прорвати внутрішню оболонку сімейного виховання прикарпатців, основу якого становили національно-історичні та духовно-релігійні традиції. Водночас стратегія виживання спонукала людей сповідувати подвійні моральні стандарти, щоб не наражати себе на можливі адміністративні та інші санкції.

Перехід до нової системи атеїстичного “виховання” одразу ж призвів до збільшення релігійної активності серед населення Прикарпаття. Наприклад, у 1966 р. кількість хрещень дітей зросла майже на 1700 випадків (6%) при однаковій народжуваності порівняно з 1965 р. [87, с. 67]. Це змусило місцеві органи влади з 1967 р. повернутися до адміністративно-силових методів. Однак аналіз статистичних даних засвідчує, що наприкінці 60-х рр. понад 50% населення Прикарпаття залишалися “твердими” віруючими, а щорічні доходи єпархії постійно зростали. Високий рівень

релігійності та активність “невозз’єднаних” уніатів і “покутників” відзначені в постанові ЦК КПУ від 11 липня 1968 р. “Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області з атеїстичного виховання населення”. На виконання постанови під особливий контроль місцевими органами влади було взято 99 сімей (171 особу) “покутників”, 64 греко-католицьких священиків та 95 осіб чернечого стану. До кінця року пропагандистами та лекторами прочитано 11540 лекцій на антирелігійну тематику, а в селах, де проживали “уніати”, “покутники” та “сектанти”, створено спеціальні групи дружинників, які мали “присікати” їх релігійну діяльність.

РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Методика викладання історії – це галузь педагогічної науки, яка вивчає процес навчання історії з метою використання її закономірностей для подальшого підвищення ефективності навчання, виховання та розвитку особистості. Процес навчання можна визначити як зміну актів навчання, що відбувається за об'єктивними законами, в ході якої змінюються діяльність вчителя і учнів, а також властивості учнів в результаті їх діяльності. Процес навчання складається з наступних взаємопов'язаних та взаємозумовлених складових: мети навчання, зміст, діяльність вчителя, діяльність учнів та результат.

Методика викладання історії за допомогою конкретних методів, засобів та прийомів забезпечує найбільш доступне, наочне, конкретне та переконливе сприйняття, розуміння та засвоєння історичних фактів [97, с. 112]. У нашому випадку – це вивчення релігійних громад на Прикарпатті у радянський період. Адже особливо важливим є викликати у школярів інтерес до вивчення релігійної тематики і становища церкви в згаданий період. А це у свою чергу дасть змогу розвивати у дітей відчуття духовності, релігійності, патріотизму, інтерес до вивчення історії України та гордість за свою батьківщину.

Вивчаючи історію рідного краю ми акцентуємо увагу учнів на фактах і явищах навколишньої дійсності, що допомагає сформувати оцінку та уявлення, в ході яких закладаються знання про навколишній світ.

Використання релігієзнавчого матеріалу в навчальному процесі є надзвичайно важливим. Школярів потрібно навчити не тільки слухати, бачити та пізнавати навколишній світ, але виховати почуття пошани до своєї релігії і сприяти духовному розвитку учнів. Вивчення історії релігійних об'єднань на Прикарпатті на уроках історії України розвиватиме у школярів

емоційний зв'язок, переживання і духовну складову між ними та рідним краєм, його історією, культурою, духовною традицією.

Важливо на уроках релігійного спрямування звернути увагу на поняття і визначеннях релігійного змісту. При формуванні понять учителю необхідно акцентувати увагу на релігії, релігійних громадах, конфесіях тощо.

Наведемо кілька прикладів у контексті проблеми:

1) щоб сформувавши поняття релігійна громада, учні повинні володіти поняттям – релігія (за потреби слід нагадати), яке формується раніше, бажано, щоб знали відмінності від поняття культ. Потім на екрані демонструється зображення з діяльності релігійних громад і пропонується самостійно дати визначення поняттю. Усі можливі версії заслуховуються, потім коригуються на зразок найвдалішого. На закріплення можна поставити запитання: «Які ви знаєте сучасні релігійні громади?».

2) Працюючи з поняттями, які є синонімами (віра, релігія, віровчення) і ймовірно знайомі учням з інших шкільних предметів чи з життєвого досвіду спочатку необхідно з'ясувати у якому значенні вони його знають. Потім необхідно направити знання на історичний аспект визначення, провівши по можливості, міжпредметний зв'язок. Наприклад, поняття віра в 9 класі спочатку можна дати в психологічному значенні – впевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь, а потім провести аналогію з історичним поняттям (для 9-го класу) – визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного. Потім можна попросити учнів, самостійно дати визначення поняттю конфесія. У наступних класах, природно, це поняття поглиблюється та розширюється.

3) Деякі поняття мають незвичайне для нашого сприйняття значення. Це можуть бути запозичення з іноземних слів, назви географічних об'єктів. Формування таких понять відбувається у два етапи: на першому дається просте визначення вчителем, причому, навмисне робиться дефіцит інформації, другим етапом учням пропонується самостійно вдома знайти

більш докладне визначення, тимчасові рамки існування (для історичних понять), первинне значення слова [95, с. 66].

Таким чином, це далеко не весь перелік методів формування понятійного апарату, що застосовується у педагогічній практиці. Також використовують у деяких випадках методи: мозковий штурм, складання кластера та інших.

Застосування того чи іншого методу формування понять залежить від багатьох чинників: класу (середнє ланка чи старші класи), рівня підготовки учнів і навіть від наповнюваності класу. Тому необхідно балансувати різні групи методів, не використовуючи лише один «найкращий», закріплювати їх шляхом перевірочних робіт, понятійних диктантів, проводити міжкурсові зв'язки щодо поглиблення та доповнення значень понять [101, с. 15].

Слід відмітити, що об'єктивні історичні зв'язки та закономірності суспільного розвитку – найважливіший компонент історичного матеріалу. Існують види історичних зв'язків: локальні, часові, причинно-наслідкові, котрі притаманні для вивчення церковної та загалом релігійної тематики у радянський період. У даній проблемі необхідно використовувати поняття про історичну закономірність. Вивчення законів у розвитку шкільних курсів історії – найважливіша ланка формування в учнів розуміння історії [89, с. 135]. Такий підхід дасть зрозуміти школярам, що людина повинна вірити в Бога та берегти свої духовні цінності, не зважаючи на політичний режим країни.

Тож чимале значення у викладанні історії України загалом та, зокрема, історії формування релігійних громад належить методиці викладання поняття хронології. А отже, важливим є вміння локалізації подій минулого в часі. І тут ми стикаємося із допоміжною історичною дисципліною – хронологією, яка є наукою про рахунок часу, про способи літочислення, про визначення точних дат історичних подій, про локалізацію подій в історичному часі. Уже в початковій школі учні повинні опанувати деякі хронологічні вміння: співвідносити події в часі, встановлювати послідовність подій, грамотно

читати дати – співвідносити рік і століття, століття і тисячоліття, працювати з поняттями: минуле, сучасне, майбутнє.

У вивченні специфіки діяльності релігійних громад на уроках історії необхідне заучування дат [81, с. 65]. Завдання хронології полягає у встановленні тимчасових відносин між фактами, котрі вивчаються, що, у свою чергу, служить опорою для свідомого засвоєння школярами системи історичних знань, для кращого з'ясування послідовності фактів історії УГКЦ, православної церкви та інших релігійних конфесій в Україні радянського часу.

Працюючи з хронологією релігійних громад на Прикарпатті, вчитель може використовувати наступні прийоми та види діяльності.

1. Під час вивчення нового матеріалу вчитель повинен фіксувати увагу на названих датах. У промові слід виділяти дати (як і нові імена та терміни) інтонацією, чітко записати дату на дошці, а якщо дата, що вивчається, важлива для запам'ятовування, то варто повернутися до неї під час повторення і закріплення в кінці уроку.

2. Необхідно познайомити учнів зі структурою хронологічної таблиці, вказати, в якій колонці записані дати, а в якій – події, що відносяться до них, і, переконавшись, що учні це зрозуміли, дати завдання знайти дату певної події в хронологічній таблиці (або зворотне завдання: знайти, до якої події належить та чи інша дата).

3. Нову вивчену дату іноді варто пов'язати з хронологічними знаннями школярів. Це легко здійснити за допомогою завдань наступного роду: «Скільки часу пройшло з часу легалізації УГКЦ на Прикарпатті?», «Скільки років УГКЦ була у Підпіллі?», «Скільки років жив (правив) М. Хрущов?» і т.п.

4. Далі можна навчити школярів датувати факт, відштовхуючись від відомої дати. Коли вчитель говорить, наприклад: «Минуло 2 роки після завершення Другої світової війни», учні можуть визначити, про який час йдеться.

5. Після того, як учні оволоділи поняттям «століття», слід давати їм завдання на співвіднесення сполучених дат з віком або його частиною (при цьому учні повинні навчитися оперувати поняттями «початок», «кінець», «перша половина століття» і т. д.). При цьому слід пам'ятати, що емоційні історичні події недоцільно перебивати хронологічними розрахунками, а завдання такого роду варто відносити до заключної частини уроку – закріплення вивченого.

6. Образно-символічне позначення дати – один із плідних прийомів роботи з хронологією, що дозволяє учням пов'язати дату яскравим чином, що значно спрощує її запам'ятовування [82, с. 6]. Коли вивчається історична подія – система контролю радянськими органами влади релігійних організацій в Україні, вчитель дає учням завдання – зобразити на альбомному аркуші малюнок, досить простий, але що містить яскравий образ, який відразу нагадає про ці події.

7. Робота з образно-символічними позначеннями дат допоможе зібрати матеріал для історичного календаря, який зроблять самі школярі на кшталт відомих їм перекидних або відривних календарів (але більшого формату). Такий імпровізований календар складається з малюнків учнів та хронологічних підписів до них [66, с. 191]. Він розміщується в кабінеті, і після того, як поповниться певною кількістю малюнків-дат, вчитель може звертатися до нього у зв'язку з настанням річниці тієї чи іншої дати, освіжаючи в пам'яті школярів події минулого. Звернення до календаря може стати традиційною частиною уроку, що відкриває або завершує його.

8. Співвіднесення дати з подією – досить поширене завдання для учнів [54, с. 120], що зустрічається в багатьох методичних розробках, робочих зошитах і т.п. Але в початковій школі цей вид роботи може бути використаний тільки після ознайомлення учнів з достатнім обсягом хронологічного матеріалу.

9. Якщо учні запам'ятали значну кількість дат, їм можуть бути під силу завдання складання логічних ланцюжків дат. Школярі повинні при цьому

вміти як зіставляти дати та події, а й класифікувати ці події, виявляти істотно спільне з-поміж них. Тоді буде можливо скласти з подій і дат логічні ланцюжки. Після цього вчитель може запропонувати учням продовжити логічний ланцюжок.

10. Опанування вміння складати логічні ланцюжки дат дозволить учням взяти участь у грі «Четвертий зайвий» на хронологічному матеріалі. Учням слід виявити внутрішній зв'язок між трьома з чотирьох представлених дат і вказати на ту, яка вибивається з логічного ряду.

11. Коли в школярів буде накопичено певний «багаж» хронологічних фактів, їм доцільно давати завдання відновлення послідовності історичних подій. Припустимо, учні записують диктовані події, а потім, згадавши їх дати, розставляють їх у хронологічному порядку. Наприклад, Відновлення радянської влади в Галичині, наступ на УГКЦ в Галичині і т.д.

12. Робота зі стрічкою часу. Стрічка часу – це наочне зображення перебігу часу, що представлений у формі променя чи прямий, кінець якої звернений у майбутнє, а лівий – виходить із минулого. На лінії, що символізує час, відзначаються точки, що означають дати тих чи інших подій, а також відрізки, що відображають періоди тривалої протяжності (Середньовіччя, Новий час тощо). Учні можна попросити намалювати подібну стрічку часу в зошитах і відзначати на ній умовними символами події, що вивчаються. Наприклад, релігійні організації в радянський час на Прикарпатті Стрічка часу дає наочне уявлення про те, що було раніше, що було пізніше, полегшує розрахунки, пов'язані з визначенням часу, що відокремлює події одна від одної, тощо.

13. Одночасно з оволодінням умінням роботи зі стрічкою часу учні можуть попрактикуватися у складанні власної хронологічної таблиці у зошиті за зразками, вміщеними у підручниках та інших посібниках. Тобто коли учні засвоюють нову дату, вони вносять її в хронологічну таблицю, яка ведеться протягом року наприкінці зошита.

14. Дуже ефективний спосіб роботи із запам'ятовування хронологічного матеріалу – використання карток [95, с. 66]. На картках у чверть альбомного листа фломастерами різних кольорів учні пишуть дати (кожну дату певним кольором чи набором кольорів, це спрощує перевірку правильності виконання учнями завдань вчителя). Вчитель просить учнів підняти картку з датою названої ним події. Така робота може проводитися на уроках з певною періодичністю, стати гарною розминкою для дітей під час уроку.

Ефективна методика осмислення великих проміжків часу, а в нашому випадку – панування радянської влади на Прикарпатті, і навіть робота з формуванням вміння визначати, якого віку належить та чи інша дата, описана К. Баханова [44, с. 5]. Вона дає можливість учням початкової школи усвідомити такі проміжки часу, як сторіччя, тисячоліття, яких вони не могли пережити у своєму житті, а старшокласникам усвідомити наслідки радянської системи в релігійному житті краю.

Вчитель починає розмову з визначення тривалості такої відомої їм одиниці часу, як рік. Після цього запитує, які події учні пам'ятають з минулого року, що змінилося у житті їхньої родини за цей час. Потім обговорення переходить на десятиліття: по суті, цей час – майже тривалість їхнього життя. Щоб усвідомити цю одиницю часу, учні у зошиті працюють зі стрічкою часу, де кожен учень відзначає події свого життя: коли пішов у дитячий садок, до школи, поїздки та інші важливі події. З'ясовується, скільки років був у дитячому садку і скільки навчається у школі.

Варто виділити такі типи роботи з учнями на уроках історії при вивченні специфіки діяльності релігійних громад: групова, колективна, колективно-групова.

Групова діяльність – процес організації пізнавальної колективної діяльності учнів, у ході якої відбувається поділ функцій між учнями, досягається їх позитивна взаємозалежність, здійснюється взаємодія, потребує індивідуальної відповідальності кожного [81, с. 45]. Для ефективної організації групової роботи під час уроків спочатку необхідно вивчити учнів.

Якщо робота починає проводитися з 5 класу, то необхідна консультація вчителя початкових класів, який з ними працював, а також консультація психолога, який вивчав дітей (якщо він є у школі). Ми складаємо анкети, тести-опитувальники, які допомагають визначити домінуючий тип мислення учнів, щоб, наприклад, визначити, хто з них генератор ідей, хто аналітик. При формуванні складу груп враховується статевий ознака (дівчатка, хлопчики у співвідношенні 50/50 або одностатеві групи); рівень розвитку учнів, а також їхнє бажання (симпатії).

Формування рефлексивних умінь відбувається у наступній послідовності: оцінка – взаємооцінка – самооцінка. Перший етап – оволодіння вмінням оцінювати чужу діяльність відповідно до зразка. Другий етап – оволодіння вмінням оцінювати свою діяльність відповідно до зразка. Третій етап – оволодіння вміннями оцінки своєї взаємодії з іншими різних форм діяльності (робота у парах, робота у групах) через розподіл функцій, їх ускладнення.

Оскільки при організації навальної діяльності на уроках історії в старшій школі, згідно з Методикою навчання історії в школі [98, с. 108 с] є залучення дітей до творчої самостійної діяльності, ми вважаємо найефективнішим методом детального знайомства учнів 10-11 класів з темою діяльності релігійних організацій на території України, можна запропонувати їм підготувати творчий проект.

Завдання проекту:

1. Поділитися на групу із 3-5 людей;
2. Обрати тему для своєї групи (можна запропонувати учням обрати певні часові межі, територію, тощо);
3. Вибрати лідера, який прийматиме рішення, у випадку коли команда не може дійти згоди;
4. Обговорити та визначитися з методами роботи (учням можна запропонувати підготувати презентацію, колаж, казку – будь що, яке допоможе їм реалізувати свої навички та висвітлити тему).

Така форма роботи допоможе не лише в цікавій формі познайомитися з новими темами, а й розвинути навички роботи в групі, реалізувати свій творчий потенціал. При цьому вибір джерел має бути довільним – бібліотека (книги, газети), матеріали з Інтернету, консультація з фахівцями (відвідини музеїв, фотовиставок, галерей). Якщо ж в учнів виникатимуть складнощі, вчитель має максимально включитися в роботу й допомогти з підбором необхідним джерел. Проте ця допомога має бути не нав'язливою, лише у відповідь на прохання учнів.

Педагог О.Г. Рівін, який вперше розробив і застосував колективний спосіб навчання, дав йому таку характеристику: «Працюючи індивідуально й у парах, учні робили все: вирішували завдання, конспектували підручники, розучували вірші, виступали з доповідями, звітували у знаннях перед учителем та один перед одним. Традиційного розкладу у школі не було. Кожен учень за цей час освоїв навчальний курс 3-4-річного навчання. Вражаючим був і розвиток учнів» [101, с. 17].

Щоб провести перший урок з колективним методом навчання, потрібна тривала попередня підготовка. Потрібна величезна робота індивідуально з кожним учнем класу. Вирішуючи одну з нагальних учительських проблем – відставання від календарно-тематичного планування (коли потрібно за короткий період часу вивчити велику тему), можливо із застосуванням цього методу набути гарного педагогічного досвіду та хорошого результату.

Наприклад, у межах вивчення теми функціонування релігійних громад у 11 класі Старунського ліцею Богородчанського району Івано-Франківської області нами було запропоновано кожному учню протягом тижня крім основних тем, готувати розповідь про релігійні громади, що функціонували в певний часовий проміжок. Потім на кожному уроці було надано учням час для виступу, обговорення теми та запитання до неї. На наш погляд такі уроки були ефективними з огляду на засвоєння матеріалу.

Подібні уроки також можуть проводитися в різних класах, але мають деякі особливості. Наприклад, урок у 5-му класі можна подати наступним

чином: враховуючи вікові особливості дітей, не було поставлено завдання, щоб заздалегідь вивчити матеріал. Діти вивчали б параграф самостійно по рядах: пункт перший – третій ряд, пункт другий – перший ряд, пункт третій – другий ряд. Цьому вартувало б присвятити перший урок. Другий урок діти мали б працювати у парах змінного складу. Кожен з них повинен був би розповісти вивчену частину параграфа хоча б двом однокласникам і за допомогою товаришів вивчити дві теми, що залишилися.

Дуже цікаво було в 11 класі Старунського ліцею спостерігати за роботою учнів у парах змінного складу, виявилось, що практично всім подобається виступати в ролі вчителя. Учні почувалися на таких уроках легко, розкуто, кожен із них відчував відповідальність за свої дії і прагнув досягнути поставленої перед ним мети.

Варто наголосити, що застосування колективного методу на уроках історії виконуються відразу кілька принципів уроку в системі навчання:

1) принцип довіри та розширення повноважень (учні виступають у ролі вчителя);

2) принцип гласності обліку та контролю (на таких уроках зазвичай вивіщуємо відкритий лист – екран, куди кожен вносить або зазначає, що він вивчив за допомогою іншого);

3) принцип диференціації (різні за складністю завдання для груп, у яких відбувається робота в парах змінного складу);

4) принцип вільного вибору (учень може вибирати будь-яку форму перевірки знань: деякі надто сором'язливі підходять до вчителя);

5) принцип повного самостійного освоєння навчального матеріалу.

Актуальність колективного способу навчання визначається тим, що він пропонує шлях вирішення багатьох назрілих проблем та протиріч сучасної освіти. Робить кожного учня на уроці активним учасником, головною дійовою особою. Діти, спілкуючись один з одним, навчаються пояснювати та розмірковувати, слухати та розуміти [104, с.89].

Також можна використовувати поєднання цих двох описаних вище методів. До цієї групи належать навчальні технології, які передбачають одночасну спільну (фронтальну) роботу всього класу.

Під час педагогічної практики в 11 класі Старунського ліцею нами було проведено урок-обговорення проблеми в загальному колі класу. Це відома технологія, яка зазвичай використовується в поєднанні з іншими, її метою є уточнення окремих положень, привернення уваги учнів до складних чи проблемних питань матеріалу, мотивація пізнавальної діяльності, оновлення опорних знань та багато іншого. За допомогою такого типу уроку нам вдалось з'ясувати, що вчитель повинен заохочувати всіх учнів класу до участі та обговорення.

Нами в 11 класі Старунського ліцею було застосовано також «Мікрофон». Ідея цієї колективної діяльності полягає в тому, що вчитель пропонує учням висловити свою думку з певного питання кількома реченнями. Було запропоновано нами уявний мікрофон, який передається від учня до учня, коли кожен висловлював свою думку на основі спогадів своїх бабусів і дідусів з приводу атеїстичного виховання і пропаганди в Старунській школі протягом 1960-1980-х рр. Перевагою цього методу є те, що учні на основі спогадів своїх родичів познайомились із радянською системою освіти і її ставленням до релігії. При цьому їх не потрібно було розділяти на окремі групи. Мінусом може бути те, що учні цього віку не завжди були готові висловлювати власну думку як самостійну думку, а як думку респондента. Вважаємо, що на майбутнє нам необхідно розробити спосіб реалізації цього методу.

Було застосовано мозковий штурм. Необхідно наголосити, що існує технологія колективного мозкового штурму, яка широко використовувалася нами на уроках, щоб знайти кілька рішень проблеми протестантських громад в с. Старуня Богородчанського району Івано-Франківської області, їх поява та діяльність в сьогодні. У цьому випадку, ми запропонували частину готової ідеї (у вигляді незакінченого речення), яку учень має доповнити власною.

Цей момент у роботі дозволив учням цієї вікової групи самостійно проявити себе.

Таким чином, мозковий штурм заохочує учнів бути винахідливими та творчими і дає їм свободу вільно висловлювати свої думки. Мета мозкового штурму – зібрати якомога більше ідей щодо проблеми від усіх учнів протягом обмеженого періоду часу. Ідея методу «мозкового штурму» або «штурму» полягає в тому, що одна група студентів (генераторів ідей) висловлює якомога більше ідей, а інша група (експерти) оцінює їх, відбирає найбільш цінні думки та ідеї [97, с. 56]. Це дає можливість учням брати участь у передачі своїх знань однокласникам. Використання цього методу забезпечує огляд понять і фактів, засвоєних на уроці, а також викликає певні запитання та підвищує інтерес до навчання. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель готує картки з фактами, що стосуються теми уроку, по одній для кожного учня. Кожному дається по одній картці.

Методика навчання використовується при вивченні блоку інформації або при узагальненні та повторенні того, що вивчається. Проведення педагогічної практики доводить, що збудувати справді національну школу можна тільки вивчаючи і зосереджуючись тільки на духовних цінностях, релігійній приналежності і самосвідомості.

Варто відзначити, що як показала практика ефективною при вивченні діяльності релігійних громад у школі є колективна робота. Учні при цьому вчитимуться роботи в команді, самостійно здійснювати пошук джерел інформації на задану (чи обрану ними самостійно) тему. Наприклад, нами було подано учням 11 класу Старунського ліцею тему «Манявський монастир – скарбниця духовності краю», де кожен учень повинен був підготувати на основі історіографічних джерел та власних польових досліджень села Старуня науково-дослідну роботу. У результаті було виявлено, що такий творчий проект сприяє залученню учнів до пошуку нових форм викладу основних понять, подій з історії релігій краю.

Можна підсумувати, що оскільки релігія завжди була саме тим невід'ємним компонентом протягом всієї історії, який брав участь в усіх процесах – політика, освіта, культура, то її вивчення, на нашу думку, є важливим елементом вивчення історії України учнями загальноосвітніх навчальних закладів. Згадані проаналізовані методи викладання уроків історії можуть бути застосовані при вивченні діяльності релігійних громад.

Початковий власний досвід та інших вчителів на прикладі Старунського ліцею Богородчанського району Івано-Франківської області показує, що зв'язок вивчення історії з релігією призводить до підвищення рівня знань учнів, робить ці знання більш конкретними та потрібними людині, яка вступає в життя. Він також свідчить про те, що глибокі та міцні знання з'являються в учнів лише там, де педагогічні колективи постійно працюють над методичним удосконаленням навчального процесу. Тільки в тій школі, де вчителі творчо підходять до проблем організації навчального процесу, діти по-справжньому глибоко опановують знання.

Отже, як показало проведене дослідження в четвертому розділі роботи, сьогодні немає методики організації навчальної діяльності на уроках історії, яка б регулювала проведення дослідження діяльності релігійних громад на регіональному рівні. Проте, на нашу думку, з використанням традиційних і сучасних методик, допоможе, за ініціативи сучасного вчителя, якісно організувати навчальну діяльність, під час якої вдасться залучити учнів до самостійної роботи. В основному це стосується уроків у старших класах, де дослідна діяльність з вивчення релігійних громад рідного краю не лише підвищуватиме обізнаність учнів у цій темі, а й розвиватиме творчі здібності.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження діяльності релігійних громад Прикарпаття, а саме Богородчанського району Івано-Франківської області 1944-1991 років, можна зробити наступні висновки:

1. Було сформовано джерельну базу дослідження, яка поділена на опубліковані та неопубліковані матеріали. Історіографія проблематики представлена працями українськими, вітчизняними й зарубіжними науковцями. Незважаючи на досить значне коло наукової літератури з питань релігійного життя в умовах радянської дійсності в 40–80-х рр. ХХ ст., малодослідженою залишалася ряд проблем в історії церкви і релігії загалом на Богородчанщині.
2. Політика радянської влади у сфері релігії була логічним продовженням ідеології марксизму-ленінізму, спрямованої на знищення релігійних громад і церкви зокрема, як соціального інституту та релігії як різновиду світосприйняття, що втілювалася на практиці радянським режимом різними методами з порушенням чинного законодавства і свободи совісті громадян. Релігійні об'єднання у післявоєнний час строго контролювалися радянськими органами влади, а тому релігія відігравала важливу роль національно-духовного і морального чинника. Релігійне життя Прикарпаття було пов'язане з національно-історичними та християнськими звичаями і обрядами. Саме з цієї причини намагання радянського режиму адміністративно-репресивними методами підмінити релігію комуністичною ідеологією викликали масовий спротив населення краю.
3. З приходом радянської влади на Прикарпаття релігійні організації стали «ворогом» більшовиків з ідеологічних та політичних міркувань. Тоталітарний радянський режим першим ліквідував УГКЦ, власноруч використавши апробовані методи так званої «возз'єднання» церкви та перетворення РПЦ у «державну» церкву, яка строго контролювалась владою. Переведення у православну віру греко-католицьких громад та

ліквідація греко-католицького чернецтва на Прикарпатті в другій половині 40-х – початку 50-х рр. здійснювалися винятково адміністративно-силовими методами, причому їх арсенал був надзвичайно різноманітним. В основі цієї «методології» була широкомасштабна антиунійна пропаганда, репресії, переслідування, шантаж, адміністративний тиск. Адміністративно-силовими методами до кінця 50-х років ХХ ст. на теренах краю було припинено і діяльність громад римо-католицького та протестантського віросповідання.

4. Наприкінці першої половини 50-х рр. ХХ ст. на Прикарпатті зароджується рух за відновлення УГКЦ, який тривав до кінця 80-х рр. В умовах боротьби із «залишками» уніатства значно посилилася позиція та вплив на віруючих РПЦ, оскільки священники які перейшли до православ'я продовжували в богослужіннях та під час надання релігійних послуг зберігати традиції греко-католицизму. Тотальна атеїзація в 60–70-х рр. ХХ ст. характеризувалася двома підходами: адміністративно-силовим та пропагандистсько-просвітницьким. Однак жодний із них не приніс очікуваних результатів, а лише загострив протистояння між віруючими та режимом і змусив частину з них, зважаючи на соціальний статус та особистісні причини, вдаватися до задоволення своїх релігійних потреб нелегально. Не дало очікуваних результатів комбінування форми і методи у боротьбі з протестантськими релігійними об'єднаннями, частина з яких, як і «невозз'єднані» греко-католики, діяли в підпіллі.

5. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст., у зв'язку із критикою світової громадськості щодо порушень свободи совісті в СРСР, змусило радянське керівництво шукати шляхи для реформування системи влади. Реформи торкнулися і релігійної сфери, що в кінцевому результаті призвело до легалізації УГКЦ та інших релігійних об'єднань наприкінці 1989 р. Незважаючи на всі зусилля пропагандистсько-атеїстичного та адміністративно-репресивного характеру, режиму так і не вдалося знищити

релігійні об'єднання і зокрема церкву як соціальний інститут, національну свідомості і духовну спадщину краю.

б. Також у межах досліджуваної теми було проаналізовано методологічні підходи до вивчення теми діяльності релігійних громад в українській школі на прикладі Старунського ліцею. Загалом під час аналізу проведення педагогічної практики в 11 класі згаданого навчального закладу, нам вдалося виділити такі ефективні типи уроків: групова, колективна, колективно-групова.. Також було встановлено, що позитивним є проведення серед учнів 11 класу науково-пошукової роботи з історії релігійних громад краю та Манявського монастиря, як духовної святині України.

Таким чином, аналіз діяльності релігійних громад 1944–1991 рр. дає підстави стверджувати, що кількість релігійних організацій протестантського напрямку із здобуттям незалежності України стрімко зростає, ніж традиційні релігійні організації (церкви), тоді як історично притаманне панування православ'я є збережений. Активний розвиток релігійного життя після пережитого переслідування, закриття релігійних конфесій, засвідчив, що релігійність є основою духовного життя українців, їх цінностей та історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані джерела

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)

1. Фонд Р-388 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области, оп. 2. Спр. Спр.30. Сведения о действующих молитвенных зданиях религиозных культов по Станиславской области (26.09.1944-1.04.1945). Арк.18.
2. Фонд Р-388 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области, оп. 2. Спр.31. Сведения, переписка о монастырях, ведомости о монахах и монашках греко и римо-католической церкви по Станиславской области (13.02.1945-2. 03. 1946). Арк.66.
3. Фонд Р-388 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области, оп. 2. Спр.32. Материалы по воссоединению греко-католической церкви с православной по Станиславской области (17.07.1945-7.03. 1946). Арк.192.
4. Фонд Р-388 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области, оп. 2. Спр.74. Отчеты районов о молитвенных домах на территории Станиславской области (1.03.-1.12.1949). Арк. 25.
5. Фонд Р-388 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Станиславской области, оп. 2. Спр.75. Директивные письма Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по вопросам работы уполномоченных (24. 01.-21.09. 1950). Арк.13.
6. Фонд Р-389 Уполномоченный Совета по делам православной церкви при Совете Министров СССР по Станиславской области. 1944 -1962гг. оп. 2. Спр.2. Журнал учета служителей культа Ивано – Франковской области за 1946-1951 годы. Арк. 65.

7. Фонд Р-389 Уполномоченный Совета по делам православной церкви при Совете Министров СССР по Станиславской области. 1944-1962гг. оп. 2. Спр.8. Список духовенства и исполнительных органов православных церквей Станиславской области. Арк.41.

Матеріали польових досліджень

8. Респондент Мельник Йосип Іванович, 1931 р.н., місце проживання с. Жураки Богородчанський район Івано-Франківської області.
9. Респондент Риндич Михайло Степанович, 1956 р.н., місце проживання с. Жураки Богородчанський район Івано-Франківської області.
10. Респондентка Риндич Марія Дмитрівна, 1975 р.н., місце проживання с. Жураки Богородчанський район Івано-Франківської області.
11. Респондентка Цісик Дарія Ільківна, 1948 р.н., місце проживання с. Старуня Богородчанський район Івано-Франківської області.
12. Респондент Цісик Микола Дмитрович, 1974 р.н., місце проживання с. Старуня Богородчанський район Івано-Франківської області.

II. Опубліковані джерела

13. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завітів (пер. Патріарха Філарета за Біблією російською мовою, яка була перекладена з єврейської та грецької мов у другій половині XIX століття) (Синодальне видання Російського біблійного товариства. Москва, 2002). К., 2004. 1416 с.
14. Возз'єднання: зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) [упоряд., передмова та покажчики О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балого та ін.]. Ужгород, 2000. 344 с.
15. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів: Свічадо, 1996. 753 с.
16. Законодавство про релігійні культи (збірник документів і матеріалів). Київ : Політвидав України, 1971. 262 с.

17. Західна Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник спогадів / [ред. Мілена Рудницька]. Нью-Йорк: Видавництво «Америка», 1958. 494 с.
18. Кримінальний кодекс УРСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. 167 с.
19. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. У 2 т. / [Відп. ред. Ю. Сливка, упор. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Л. Батрак Плодиста, Ю. Сливка, Л. Федоришин]. К.: Наукова думка, 1995. – Т. 1 (1939–1953). 752 с.
20. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. У 2 т. / [Відп. ред. В. Сергійчук, упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк]. К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 1. 920 с.; Т. 2. 804 с. 243. Літопис Голготи України / [Гол. ред. В. Цветков]. Дрогобич: Відродження, 1994. Т.2: Репресована церква. 528 с.
21. Львівський церковний собор: документи й матеріали: 1946–1981 / Митрополит Київський і Галицький Філарет. Львів: Видання Патріаршого Екзарха всієї України Митрополита Київського і Галицького, 1984. 215 с. 214
22. Мартирологія українських церков: У 4-х томах. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Том 2: Українська Католицька Церква / [Упоряд. та ред. О. Зінкевич, о. Т. Лончина]. Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. 839 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. / [Упоряд. О. Гайова, Р. Тереховський]. Львів: Видавництво «АРТОС». Т. 1: Пастирські послання 1899–1914 рр. 2007. 1014 с.; Т. 2: Пастирські послання 1918–1939 рр. 2009. 1248 с.; Т. 3: Пастирські послання 1939–1944 рр. 2010. 828 с. ; Т. 4. 2013. 1194 с.
24. Сліпий Йосиф. Спомини / [Заг. ред. І. Дацько, М. Горяча, вид. 2-ге]. Львів – Рим: Видавництво УКУ, 2014. 608 с. 215
25. Слово Патріарха Йосифа. Документи. Матеріали. Світлини. 1917–1984. Львів: Гердан, 2003. 239 с.

III. Періодичні видання

26. Арсенич П. Львівський собор 1946 року мовою документів / П.Арсенич, З.Федунків // Нова зоря. 1994. Січень. Ч.3, 4. С. 2.
27. Білоус О. Джерела сімейного щастя // Войовничий атеїст (науково-популярний журнал Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР). 1963. № 8. С.10.
28. Мучеництво українського духовенства // Українські щоденні вісти. 1941. 5 липня. С. 5.

IV. Монографії, статті, брошури

29. Атеїстичне виховання молоді / Є. А. Грипів, П. П. Максимчук, В. О. Голяк та ін. ; відп. ред. Є. А. Грипів ; АН УРСР Ін-т суспільних наук. Київ : Наукова думка, 1988. 224 с
30. Андрухів І. Галицька Голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1997. 84 с.
31. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.
32. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: [б. в.], 2004. 344 с.
33. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. 499 с.
34. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х–50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
35. Андрущук І., Андрущук І. Методика виховної роботи : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2014. 320 с.

36. Аналітико-прогностичний супровід формування самоосвітньої компетентності учнів /Уклад.: Бухлова Н. В., Черніковва Л. Г. Донецьк: ОШПО, 2013. 119 с.
37. Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні. Бібліографічний покажчик / [упоряд. Л. І. Ільницька]. Львів: Видання Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника АН УРСР, 1976. 118 с.
38. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1919– середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.
39. Бабенко Ж. Використання методу проектів при викладанні історії в сучасній школі. Нива знань. 2005. №3. С.34-36.
40. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Випуск 36. С. 294–315.
41. Бажан О. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. 329 с. 217
42. Бажан О. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.: причини, інструментарій, діапазон // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Х.: Видавництво «Права людини», 2013. № 1. С. 180–192.
43. Бажан О. Радянська заходні областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері / [упор. О. Г. Бажан] // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. № 12. С. 341.
44. Базильчук Л. Організація позакласної роботи в загальноосвітній школі як педагогічна проблема. Методи і засоби забезпечення інноваційності едукативного процесу в закладах освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-

практичної конференції. Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. С.4-5.

45. Білас В. Репресії радянських органів держбезпеки проти УГКЦ у Львівській області(1944–1946) // Український визвольний рух. 2011. № 15. С. 229–250.

46. Бережко К. О. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.) //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2011. № 2(37). С. 255–265

47. Бистрицька Е. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.) // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 106–124.

48. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.

49. Бойко Р. Особливості становлення греко-католицького підпілля у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.) // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 2. С. 25–33.

50. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х–перша половина 1960-х років // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 158–171.

51. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 382 с.

52. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 381 с.

53. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) // [пер. з англ. Наталія Кочан]. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 265 с.
54. Вагин А. Методика обучения истории в школе. М.: Педагогика, 1972. 351 с.
55. Винниченко І., Марієнгоф Е. Система позакласної роботи у восьмирічній школі. К.: Рад.школа, 1968. 417 с.
56. Великий Скит у Карпатах: у 3 томах. Том.2. Великий Скит у документах і матеріалах XVII-XXI ст. Гол. ред.: М. В. Кугутяк. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015, 514 с.
57. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х–50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997, № 1/2 (4/5). С. 207–226.
58. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
59. Голько О. Свідки Єгови – сибірський маршрут. Вид. друге, допов. Львів: Піраміда, 2011. 452 с
60. Глистюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України, 1939–2001 роки // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 3. Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2001. С. 360–376.
61. Глухова Г. Позакласна робота як засіб підвищення ефективності уроку: Посібник для вчителів. К.: Рад.школа, 1983. 119 с.
62. Горяча М. Звільнення митрополита Йосифа Сліпого в 1963 році / Марія Горяча // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 7. Львів: Видавництво Українського Католицького університету 2015. С. 334–365.
63. Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог / О. Гринів. – Львів: Місіонер, 1994. – 160 с. 220.

64. Гура О. А. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в другій половині 40-их – першій половині 50-х років ХХ століття // Історична пам'ять. 2009. № 1. С. 60–68.
65. Гуркіна С. Головні правила сучасного душпастирства. Історичний коментар // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 7 / [відп. ред. Олег Турій]. Львів: Видавництво Українського Католицького університету 2015. С. 417–426.
66. Зінов'єва Т. Формування ключових компетентностей учнів. Директор школи. 2016. №42. С.19-21.
67. Дідух Т. Політика радянської влади щодо Греко-католицької церкви в УРСР у період “десталінізації” (1953–1959 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2010. Вип. 2. С. 190–196.
68. Дідух Т. Г. Становище Греко-католицької церкви на території Станіславської області у 1953–1958 рр. // «Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій» (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.) / За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ: «Вектор», 2015. С. 64–69.
69. Делятинський Р. Історія Станіславської єпархії (1885–1900 рр.). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. 96 с.
70. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. Львів: Світ, 1990. 213с.
71. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол. А. М. Колодний (голова) та інші. Т. 4: Католицизм // За ред. П. Л. Яроцького. К.: Український центр духовної культури, 2001. 598 с.

72. Єгрешій О.І. Греко-католицьке духовенство в українському національному русі XIX – XX ст. // Історія України. Прикарпаття: спадщина віків. Тематичний збірник. № 5–6 (Лютий). 2012. С. 21–26.
73. Кузьменко А. Аналіз соціально-правової регламентації діяльності новітніх і нетрадиційних культів у конкурентній боротьбі з публічною посткомуністичною владою України // Право України. 2006. № 9. С. 67–90.
74. Концур-Карабінович Н. М. Греко-католицька церква. Початки підпілля: монографія. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.
75. Кохан Л. Особливості використання наочних засобів навчання в процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2016. Вип. 48. С. 161-167.
76. Кочан Н. Відокремлення школи від церкви в координатах відкритого суспільства // Людина і світ. 2000. № 9. С. 39–48.
77. Кугутяк М. Середньовічні й новочасні монастирі Карпато-Дністровського регіону: основні проблеми досліджень // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2014. Вип. 5. С. 6–15.
78. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: [у 2 т.] / [упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за заг. ред. проф. В. Сергійчука]. Київ: ПП Сер-гійчук М. І., 2006. Т. 1. 919 с.
79. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Укр. істор. журнал. 1995. №3. С.73-81.
80. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.
81. Левітас Ф., Салата О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя. Х.: Вид. група «Основа», 2007. 112 с.
82. Максимович О. Моделювання розвитку успішної особистості школяра. Початкова школа. 2015. №2. С. 4–12.
83. Марчук В.В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.

84. Мигович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. К.: Вища школа, 1981. 140 с.
85. Митрополит Іларіон. Українська церква / Іван Огієнко. Нариси з історії української православної церкви (у двох томах). Вінніпег, 1982. 366 с.
86. Моренчук А. А. Основні напрямки хрущовської антицерковної кампанії // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 240–241. Філософія. Чернівці, 2005. С. 162–166.
87. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. 196 с.
88. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Освіта в контексті стратегічних завдань розвитку України. Директор школи України. 2005. № 5. С. 4-33.
89. Орлова О. Актуалізація пошукової активності учнів як чинник успішної діяльності вчителя. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 12: Психологічні науки. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2010. Вип.30 (54). С. 134–139.
90. Педагогіка : Навч. посібник для студентів і пед. ВНЗ і пед. Коледжів: Під ред. Підкасистого П.І. М.: РПА, 1995.
91. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і початок – 90-х рр.). К.: Інститут історії України АНУ, 1993. 48 с.
92. Пашенко В. О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.
93. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20–30 років ХХ ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. Львів, 2001. С. 90–95.
94. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відп. ред. В.А.Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.

95. Пометун О. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. Рідна школа. 2005. № 1. С. 65-69.
96. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. Історія в школах України. №6. 2017. С. 3-12.
97. Пометун О. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
98. Пометун О. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн: Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики: Під заг. ред. О.В. Овчарук. К.: К.І.С., 2014. 112 с.
99. Реєнт О. Українська національна ідея і християнство. К.: Богдана, 1997. 128 с.
100. Релігієзнавчий словник / [за ред. А. Колодного і Б. Ломовика]. К.: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
101. Савченко О. Компетентнісний підхід як чинник модернізації початкової освіти. Наука і освіта. Серія: Педагогіка. 2011. №9. С. 13–17.
102. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: монографія. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.
103. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. Т.1.: Проблеми виховання розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. К. : Рад. школа, 1976. 670 с.
104. Сухомлинський В. Наукові праці / упоряд. та наук. ред. П.Сікорський, Д. Герцюк. Львів: 2018, 252 с.
105. Тригуб О. Російська Православна Церква у міжнародних відносинах на межі тисячоліть // Емінак [Текст] : науковий щоквартальник. Київ ; Миколаїв, 2007. № 1 (1), липень-вересень. 103 с.

106. Ушинський К.Д. Педагогічна подорож до Швейцарії // Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. Т.2.Проблеми російської школи. К. : Рад. Школа, 1983. С. 64-169.
107. Фенич В. Між опором, асиміляцією і пристосуванням: адаптація греко-католиків Мукачівської єпархії в умовах радянського тоталітаризму (1949–1989) // «Катакомбна церква» (двадцятиліттю виходу Української Греко-католицької Церкви з підпілля присвячується): Статті і матеріали / [ред. З. Білик та ін.]. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2009. С. 23–29.
108. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
109. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 557 с.
110. Ярема Р. Відновлення Православ'я на Західній Русі в 1946 р. Київ : ТОВ Видавнича компанія «КИТ», 2010. 188 с

V. Автореферати дисертацій

111. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2006. 36 с.
112. Боднар В. Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с.
113. Делятинський Р. І. Станиславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільножитті Галичини (1885–1946 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.

114. Катуніна О. В. Політика партії та Радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-х – 60-ті рр. ХХ століття (на матеріалах Криму) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 19 с.
115. Пилипів І.В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої (1918-1939 рр.) [Текст] : автореферат дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 Історія України. Івано-Франківськ, 2011. 36 с.
116. Суцук О. П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.

VI. Електронні ресурси

117. Коберник О. Формування навчально-пізнавальної активності студентів у процесі застосування технології проблемного навчання. Професійна освіта: методологія, теорія та технології. 2015. Вип.1. С.72-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/profe_2015_1_9.
118. Спогади отця Йосафата Каваціва (до 2000 р.) [Електронний ресурс] / О. Йосафат Каваців / Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1203888925>

ДОДАТКИ

Додаток А. Церкви

Рис. А 1. Церква УГКЦ с. Жураки другої половини 90-х рр. ХХ ст. Домашній архів автора.

Рис. А 2. Церква УГКЦ Різдва Христового 1832 року (вигляд церкви на початку 1900-х років) с. Підгір'я. Домашній архів автора.

Рис. А 3. Церква Різдва Пресвятої Богородиці (вид на частину села і попередню дерев'яну церкву зимою 1916 р.) православна с. Богрівка. Домашній архів автора.

Рис. А 4. Церква УГКЦ Св. Арх. Михайла (на цвинтарі) 1645 року (вигляд церкви на початку 1900-х років) с. Росільна, недіюча. Домашній архів автора.

Рис. А 5. Церква УГКЦ Різдва Пр. Богородиці 1903 року (вигляд на церкву і дзвіницю на поч. 1900-х років.) смт. Солотвин. Домашній архів автора.

Рис. А 6. Костел Отців Домініканців 1745 року (вигляд на головний фасад)
1907 р. римо-католицька. смт. Богородчани.

Рис. А 7. Церква УГКЦ Івана Богослова 1934 р. (вигляд 1938 р.) смт. Богородчани.

Додаток Б. Старунський ліцей

Рис. Б1. Фото автора Старунського ліцею Богородчанського району Івано-Франківської області. Автор проходила педагогічну практику. Жовтень 2021 р.

Рис. Б2. Фото автора . Проведення уроків історії України в 11 класі Старунського ліцею Богородчанського району Івано-Франківської області. Автор проходила педагогічну практику. Жовтень 2021 р.